

Cecylia Leszczyńska¹

Miejsce banków w rozwoju gospodarczym ziem polskich w latach 1870–1913²

Streszczenie

Na rozwój gospodarki polskiej w XIX w. wpłynęło wiele wzajemnie oddziałujących czynników: kapitał rzeczowy, kapitał ludzki i społeczny, jakość instytucji, polityka państw zaborczych, ich sytuacja makroekonomiczna, a także system bankowy. Niniejsze opracowanie poddaje analizie rolę instytucji sektora bankowego we wspomaganie rozwoju gospodarki ziem polskich w latach 1870–1913. Podstawową ich rolę było koncentrowanie oszczędności oraz ich przekierowywanie do podmiotów gospodarczych. Niektóre banki angażowały się w finansowanie inwestycji i wspomaganie zakładania nowych przedsiębiorstw. W artykule wskazano kierunki zależności między procesami gospodarczymi a rozwojem banków: czy to zmiany w gospodarce były pierwotne wobec rozwoju bankowości, czy też to banki inicjowały procesy zmian w gospodarce realnej? Wnioski płynące z analizy są następujące: system bankowy zaczął odgrywać wyraźniejszą rolę we wspieraniu rozwoju gospodarki dopiero od lat 90. XIX w. Wcześniej zasięg sektora finansowego był relatywnie płytki, niedobór kapitału stanowił jedną z barier rozwoju gospodarki. Począwszy od lat 90. XIX w., banki zaczęły włączać się w proces industrializacji, angażując się we wspieranie zakładania przedsiębiorstw, niektóre banki zaczęły ewoluować w kierunku modelu banku uniwersalnego. Ważną rolę w rozwoju gospodarki lokalnej (gospodarstw rolnych i sektora drobnych przedsiębiorstw) odgrywały spółdzielnie kredytowe.

Słowa kluczowe: polska bankowość XIX w., rozwój gospodarczy ziem polskich w XIX w., polska spółdzielczość kredytowa, polska bankowość uniwersalna

¹ Dr hab. Cecylia Leszczyńska, Wydział Nauk Ekonomicznych, Uniwersytet Warszawski, ul. Długa 44/50, 00-241 Warszawa, e-mail: cleszczyńska@wne.uw.edu.pl, nr ORCID: 0000-0003-4919-7695.

² Artykuł jest efektem realizacji projektu „Central European Congress of Economic History. Modernization processes in Younger Europe” realizowanego przez Uniwersytet Rzeszowski w ramach programu Ministra Edukacji i Nauki RP „Doskonała nauka – wsparcie konferencji naukowych” numer umowy DNK/SP/512085/2021.

Wstęp

Rozwój gospodarki jest procesem historycznym dokonującym się w określonym kontekście krajowym i międzynarodowym. Na jego dynamikę i skalę oddziałuje cała gama czynników, które powodują ewolucję struktur gospodarczych i społecznych. W wymiarze ilościowym pokazują go wzrost wydajności pracy, kapitału i ziemi. Zmiany dotyczą wielu sfer życia społecznego i gospodarczego, organizacji i struktury produkcji, technologii, jakości kapitału ludzkiego oraz otoczenia instytucjonalnego. Rozwój może być generowany oddolnie przez liderów życia gospodarczego, może też być efektem działań państwa.

Na procesy rozwoju gospodarki polskiej w XIX w. miało wpływ wiele wzajemnie oddziałujących na siebie czynników i okoliczności składających się na kapitał rzeczowy, kapitał ludzki i społeczny oraz jakość instytucji. Oddziaływała na nie polityka państw zaborczych oraz ich sytuacja makroekonomiczna stanowiąca istotny kontekst dla rozwoju polskich prowincji leżących w ich granicach. Duże znaczenie miały inwestycje, które były finansowane przez przedsiębiorstwa w oparciu o środki własne, rynek kapitałowy, przy większym lub mniejszym wsparciu państwa oraz sektora bankowego. Jego rola wykraczała oczywiście poza inwestycje, dotyczyła bowiem bieżącej działalności podmiotów funkcjonujących we wszystkich sektorach gospodarki. Na znaczenie sektora finansowego w rozwoju gospodarczym krajów europejskich (głównie zachodnich) wskazują liczne badania, które zebrał Ross Levine (1997). Wynika z nich, iż kraje z silnym systemem finansowym (banki, rynki kapitałowe) rozwijały się szybciej, miał on szczególne znaczenie dla rozwoju nowych branż uzależnionych od finansowania zewnętrznego. Jednocześnie niektórzy badacze wskazywali, iż to rozwój gospodarczy i innowacje technologiczne wpływały na strukturę i jakość systemów finansowych, obok takich czynników jak system prawny i polityczny (Levine 1997: 689–691).

Przedmiotem niniejszego opracowania jest analiza roli instytucji sektora bankowego we wspomaganiu rozwoju gospodarki ziem polskich w latach 1870–1913. Podstawowym ich zadaniem było koncentrowanie oszczędności oraz ich przekierowywanie na różne cele w gospodarce. Kryło się za tym finansowanie bieżącej działalności podmiotów gospodarczych, wpływanie na usprawnianie operacji zakupowych i sprzedażowych, wspomaganie decyzji inwestycyjnych, minimalizowanie ryzyk oraz redukcja kosztów informacji i transakcji. Analiza tych wszystkich zagadnień w niniejszym artykule jest niewykonalna, ponieważ nie dysponujemy odpowiednio bogatym materiałem źródłowym. Możliwe jest

natomiast pokazanie znaczenia instytucji sektora bankowego w kumulowaniu oszczędności, wpływaniu na przemiany w gospodarce poprzez operacje pożyczkowe, finansowanie inwestycji czy wspomaganie zakładania nowych przedsiębiorstw. W artykule starano się wskazać kierunek zależności między procesami gospodarczymi a rozwojem banków: czy to zmiany w gospodarce były pierwotne wobec rozwoju bankowości, czy też to banki inicjowały procesy zmian w gospodarce realnej?

Opracowanie składa się z trzech części: w pierwszej przedstawiono syntetyczny obraz rozwoju gospodarki ziem polskich w XIX w., szczególną uwagę zwrócono na sektor rolny i przemysłowy, pominięto sektor kolejowy (jego rozwój finansowany był przede wszystkim przez rynek kapitałowy i państwo). W części drugiej pokazano punkty odniesienia, jakie stanowiły rozwiązania stosowane przez państwa zaborcze, które określały też porządek prawno-instytucjonalny. W części trzeciej analizie poddano strukturę i cechy polskich instytucji finansowych oraz ich znaczenie dla rozwoju gospodarki. Całość kończy podsumowanie zbierające wnioski wypływające z niniejszego opracowania.

Rozwój gospodarki ziem polskich w latach 1870–1913

Wśród ekonomistów i historyków gospodarczych panuje powszechna zgoda, że okres 1870–1910 był czasem szybkiego – na tle poprzednich epok – rozwoju gospodarki. Towarzyszyły mu masowe migracje ludności, wzrost wymiany międzynarodowej oraz powiązań między gospodarkami w skali międzynarodowej, zwłaszcza po 1870 r. za sprawą budowy infrastruktury transportowej i instytucjonalnej, inwestycji zagranicznych oraz powiązań finansowych (Nafziger, Morys 2020).

Symbolem dokonujących się zmian był przewrót technologiczny nazwany rewolucją przemysłową. Na ziemie polskie „dotarła” ona w drugiej połowie XIX w., najwcześniej do prowincji leżących w granicach państwa niemieckiego, najpóźniej do prowincji w Imperium Rosyjskim. Na jej zakres i dynamikę wpływały historyczna struktura gospodarcza, związki handlowo-gospodarcze z państwami zaborczymi oraz dynamika ich rozwoju. Procesy te ilustruje wskaźnik produkcji przemysłowej (dane dla Austro-Węgier, Niemiec i Rosji podano na tle najwyższej rozwiniętych państw). Dane zaprezentowane w tabeli 1 pokazują, iż dynamika produkcji przemysłowej w państwach zaborczych (Austro-Węgrzech, Niemczech i Rosji) była wysoka, a w Niemczech i Rosji wyższa niż u zachodnich liderów epoki

uprzemysłowienia³. Na wartości wskaźnika Rosji miał wpływ efekt zapóźnienia w postaci niskiego poziomu startowego.

Tabela 1. Dynamika produkcji przemysłowej wybranych państw europejskich w latach 1870–1913

Table 1. Dynamics of industrial production of selected European countries from 1870 to 1913

Wyszczególnienie	1870–1913 stopa wzrostu w %	1860	1880	1900	1913
		Zjednoczone Królestwo 1900 = 100			
Austro-Węgry	2,8	11	15	23	32
Niemcy	4,1	15	25	52	85
Rosja	5,1	8	10	15	20
Belgia	2,5	28	43	56	88
Francja	2,1	20	28	39	59
Niderlandy	3,0	11	14	22	28
Zjednoczone Królestwo	2,1	64	87	100	115

Źródło: Broadberry, O'Rourke 2010: 69–70.

Proces uprzemysłowienia ziem polskich, podobnie jak innych państw Europy Środkowej, przyspieszył w ostatnich dekadach XIX w. Niemniej przez cały czas w strukturze gospodarki dominował sektor rolny, stanowiący źródło utrzymania dla średnio 70% ludności ziem polskich (tab. 2). Do początków XX w. zachowały one rolniczy charakter, wyraźnie odstając od najbardziej rozwiniętych państw Europy Zachodniej, ale także sąsiednich Niemiec. Struktura polskiej gospodarki była natomiast zbliżona do innych państw Europy Środkowej oraz Europy Południowej (Broadberry, O'Rourke 2010: 61).

Na podstawie wskaźnika produkcji roślinnej można stwierdzić, iż najwyższą dynamikę w latach 1878/82 – 1913 (1878/82=100, ceny stałe) notowało rolnictwo Wielkiego Księstwa Poznańskiego (279), następnie Pomorza Gdańskiego (249), Galicji (188) i Królestwa Polskiego (172); średnia wartość wskaźnika dla ziem polskich wynosiła 205 (Łukasiewicz 2006: 211). Powyższe różnice były uwarunkowane wieloma okolicznościami: charakterem zmian własnościowych (uwłaszczeń), skalą przeludnienia agrarnego i możliwościami odpływu nadwyżek siły roboczej do sektora przemysłowego, wielkością rynków zbytu, czynnikami instytucjonalnymi oraz polityką państw zaborczych. Wszystkie one wpływały na zmiany produktywności sektora rolnego (Kopsidis, Schulze 2020).

³ Wysokie wartości wskaźnika dla Rosji potwierdzają Markevich, Nafziger 2017: 37–38.

Tabela 2. Zatrudnienie ludności według sektorów w latach 1870 i 1913

Table 2. Employed population by sector in 1870 and 1913

Wyszczególnienie	Rolnictwo		Przemysł		Usługi	
	ok. 1870	ok. 1913	ok. 1870	ok. 1913	ok. 1870	ok. 1913
Austro-Węgry	67,0	59,5	15,5	21,8	17,5	18,7
Belgia	44,4	23,2	37,8	45,5	17,8	31,3
Francja	49,8	41,0	28,0	33,1	22,2	25,9
Niderlandy	39,4	28,3	22,4	32,8	38,2	38,9
Niemcy	49,5	34,5	29,1	37,9	21,4	27,6
Zjednoczone Królestwo	22,2	11,8	42,4	44,1	35,4	44,1
Ziemie polskie (około 1900 r.)	.	69,8	.	11,6	.	18,6
Królestwo Polskie (1897)	.	63,0	.	13,5	.	23,5
Galicja (1900)	.	82,0	.	7,0	.	11,0
Zabór pruski (1895)	.	62,0	.	18,0	.	20,0

Uwaga: zrezygnowano z podawania danych dla Rosji z uwagi na duże rozbieżności w tym zakresie między źródłami.

Źródło: Broadberry, O'Rourke 2010: 61; Koryś, Tymiński 2015: 157.

Najszybszy rozwój rolnictwa w polskich prowincjach należących do państwa pruskiego determinowany był wskazanymi wyżej czynnikami, wśród nich warto podkreślić istotność możliwości sprzedaży produkcji na rynku niemieckim – ostatnie dziesięciolecie XIX w. to burzliwy rozwój niemieckiego przemysłu i miast oraz wzrost zapotrzebowania na produkcję rolniczą (Wolf 2009). Około 80% obrotów handlowych Wielkopolski i Pomorza przypadało na państwo niemieckie (Rose 1920: 618). Ważne było też wsparcie państwa związane z koncepcją samowystarczalności żywnościowej, a także silna pozycja polityczna pruskich właścicieli ziemskich oraz rolników. Okoliczności te przyniosły rozwój protekcjonizmu poprzez politykę celną (w latach 1880–1906 kilkakrotnie podnoszono importowe cła rolne) czy nisko oprocentowane kredyty. Rolnictwu sprzyjał też rozwój infrastruktury transportowej, gospodarki wodnej (melioracje) oraz infrastruktury społecznej (oświata podstawowa, oświata rolnicza, instytucje promujące rozwój rolnictwa, w tym kółka rolnicze, lokalni liderzy) (Leszczyńska 2019: 171–189).

W nieporównanie trudniejszej sytuacji gospodarczej była Galicja. Bariera jej rozwoju było położenie geograficzne (góry oddzielające region od Austro-Węgier) oddziałujące m.in. na infrastrukturę gospodarczą (transport) i możliwości rozwoju handlu. Brakowało także silniejszego zaangażowania państwa austriackiego, w końcu wieku wysiłki na rzecz stymulowania rozwoju podjął rząd krajowy we Lwowie (Galicja miała, podobnie jak inne kraje monarchii, autonomię polityczną, jej zakres

określała konstytucja z 1867 r.) m.in. poprzez autonomiczne instytucje finansowe i gospodarcze. Ze względu na niską produktywność i konkurencyjność możliwości sprzedaży nadwyżek produkcji np. na rynku austriackim były ograniczone, na co wskazują statystyki wywozu produkcji rolnej (Biegeleisen 1921: 27–29).

Rolnictwo Królestwa Polskiego znajdowało się w lepszej sytuacji od galicyjskiego, aczkolwiek je także cechowały duże nadwyżki siły roboczej oraz rozdrobnienie gospodarstw, zwłaszcza w południowych regionach. W związku ze wzrostem liczby ludności i procesem urbanizacji od połowy lat 1890. dał o sobie znać deficyt produktów rolnych w stosunku do potrzeb konsumpcyjnych. Przyrost produkcji miejscowej był za mały, uzupełniał ją import z Rosji, zwłaszcza produkcji zbożowej (60% eksportu mąki z Rosji kierowano na rynek Królestwa). Ostatecznie Królestwo pozostawało importerem netto żywności z obszarów Imperium Rosyjskiego.

Miarą rozwoju rolnictwa są uzyskiwane plony, zbiory oraz poziom agrotechniczny (mechanizacja, chemizacja). Statystyki plonów i zbiorów wskazują na stopniowy, acz zróżnicowany wzrost wydajności ziemi. Najwyższy wzrost plonów i zbiorów w ciągu wskazanych 40 lat odnotowano w zaborze pruskim, prowincja ta znacznie wyprzedzała pozostałe, zwłaszcza jeśli idzie o wysokość plonów (zbiory zależały też od powierzchni zasiewów). W latach 1870–1910 nastąpił też wzrost pogłowia bydła i trzody chlewnej (największy w zaborze pruskim, najmniejszy w Królestwie Polskim). We wszystkich zaborach odnotowano natomiast głęboki spadek pogłowia owiec (najsilniejszy w zaborze pruskim, najmniejszy w zaborze austriackim) związany ze spadkiem popytu na wełnę krajową, mało przydatną w przemyśle fabrycznym (Jeziński, Leszczyńska 2001: 173–174).

Lokomotywą modernizacji gospodarczej był rozwój przemysłu fabrycznego. Najsilniejszą dynamikę notowało Królestwo Polskie, a tak naprawdę trzy duże okręgi (warszawski, łódzki i dąbrowski), które w końcu wieku wytwarzały niemal 90% produkcji przemysłowej Królestwa (Puś 2013: 172–176). Położone one były w guberni warszawskiej i piotrkowskiej, na przełomie wieków osiągnęły poziom rozwoju mierzony PKB per capita podobny do Wielkopolski lub wyższy (Bukowski, Koryś, Leszczyńska, Tymiański 2017: 188). Niewielki ośrodek przemysłowy ulokowany był w Białymstoku i okolicach (obszar ten należał do guberni grodzieńskiej znajdującej się administracyjnie w Imperium Rosyjskim).

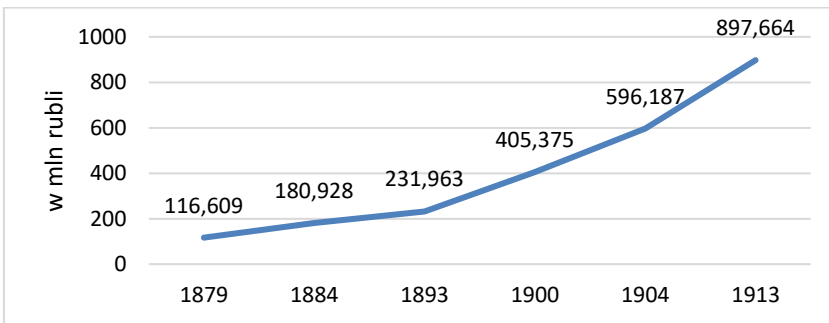
Przyspieszenie rozwoju przemysłu Królestwa Polskiego nastąpiło od lat 90. XIX w. Jak pokazuje rys. 1, szczególnie wysokie wskaźniki dotyczyły sektora wydobywczego (determinował je niski poziom wyjściowy, na początku XX w. miało miejsce zahamowanie dynamiki). Wskaźniki produkcji przemysłu przetwórczego sygnalizują jej bardziej łagodny

wzrost, jednocześnie to ten sektor ważył na wartości wskaźnika ogółem. Przemysł przetwórczy korzystał z możliwości lokowania produkcji na rynku rosyjskim, czemu sprzyjała dynamizacja rosyjskiego przemysłu oraz silna polityka protekcyjna Rosji od 1877 r. (Markevich, Nafziger 2017: 38). Okoliczności te powodowały m.in. napływ zagranicznych inwestycji lokowanych także w Królestwie Polskim leżącym w rosyjskim obszarze celnym. Związki gospodarcze odzwierciedlają kierunki handlu zagranicznego: na rynek rosyjski przypadała większość obrotów handlowych, w 1910 r. było to 67% obrotów ogółem (Jeziński 1967: 147–151).

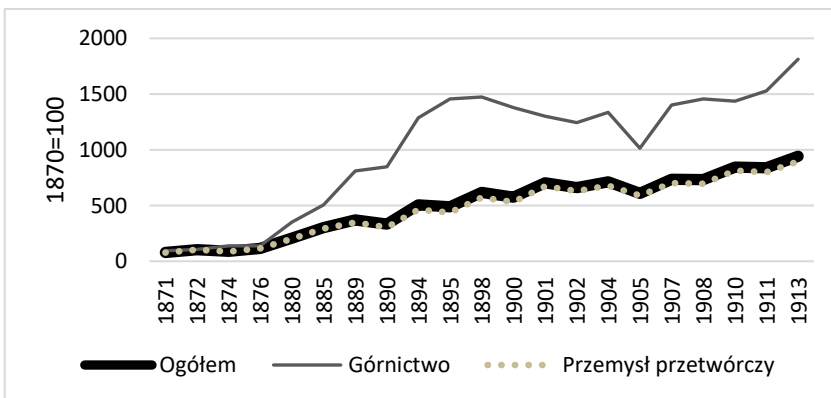
Rys. 1. Produkcja przemysłowa Królestwa Polskiego w latach 1879–1913

Fig. 1. Industrial production in the Kingdom of Poland from 1879 to 1913

- a) produkcja w cenach bieżących w mln rubli/
a) production at current prices in million rubles

- b) produkcja w cenach stałych z 1913 r./
b) production at 1913 constant prices

Ze względu na raczej stabilny poziom cen w długim okresie czasu wskaźniki dynamiki produkcji w cenach stałych i bieżących są zbliżone.

Źródło: Łukasiewicz 1977: 111; Puś 1984: 228.

Jeśli idzie o całość ziem polskich (łącznie z Górnym Śląskiem i Prusami Wschodnimi), szacunki J. Łukasiewicza wskazują, iż dynamika produkcji przemysłowej była niższa niż w Królestwie Polskim (Łukasiewicz 1977: 111). Niestety, nie dysponujemy odrębnymi wskaźnikami produkcji przemysłowej dla Galicji i zaboru pruskiego.

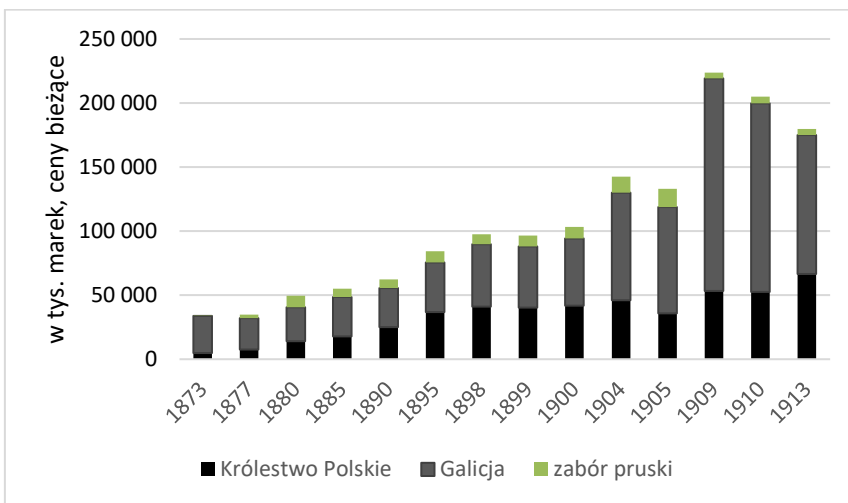
Dane zaprezentowane na rys. 1 ilustrują charakterystyczną dla analizowanej epoki zmienność koniunktury. Dotyczyła ona zarówno sektora przemysłowego, jak i rolnego, okresy ożywienia i ekspansji były przerywane kryzysami. Niektóre z nich miały charakter międzynarodowy. Szczególnie dotkliwa była długa depresja, która rozpoczęła się w 1873 r. i trwała do lat 1890. Dotknęła ona wszystkie sektory (przemysł, rolnictwo, banki), porównywana jest przez historyków z wielką depresją lat 1929–1933 (Rosenberg 1943: 58–73). We wszystkich krajach cechowały ją spadki cen przemysłowych i rolnych, z tendencją stagnacyjną w długim okresie (Wells 1937: 237–251; Łukasiewicz 1968: 11).

Jeśli idzie o położenie przemysłu w prowincjach polskich należących do zaboru pruskiego, trzeba stwierdzić, iż relatywnie silnie rozwinięty był sektor średnich przedsiębiorstw, natomiast słabo wielki przemysł. Ośrodki przemysłowe skupione były w największych miastach: Poznaniu, Gdańsku i Elblągu. W Gdańsku i Elblągu rozwinął się przemysł maszynowy (stocznie, fabryki uzbrojenia). W innych miastach (Poznań, Bydgoszcz, Toruń) powstawały zakłady maszyn rolniczych, były to niewielkie przedsiębiorstwa wytwarzające na potrzeby miejscowego rolnictwa. Najbardziej znany zakład Hipolita Cegielskiego w Poznaniu zatrudniał poniżej 200 robotników. O skali uprzemysłowienia świadczy fakt, iż w Poznaniu, będącym głównym ośrodkiem Wielkopolski, na 100 tys. mieszkańców w przemyśle pracowało 3,2 tys. osób (Jeziński, Leszczyńska 2001: 189). W zaborze pruskim silnie rozwinięty był przemysł rolno-spożywczy (gorzelnictwo, młynarstwo, cukrownictwo, browarnictwo, wytwórnie tytoniu). Cechą charakterystyczną przemysłu wielkopolskiego była jego niska koncentracja.

Przemysł galicyjski skupiał się wokół głównych zasobów surowcowych regionu. Najważniejszym była ropa naftowa, przy czym wyraźny wzrost jej wydobycia nastąpił w pierwszej dekadzie XX w. (dane w tys. ton): 1890 – 91,7; 1900 – 347,2; 1905 – 794,4; 1910 – 1766,0; 1913 – 1113,7 (Łukasiewicz 2006: 236). Przemysł wydobywczy przyciągał inwestorów zagranicznych, natomiast przerób ropy był prowadzony w zagranicznych rafineriach (tylko 1/3 przerabiano w miejscowych rafineriach). Drugim produktem była sól, tutaj także większość produkcji (ponad 90%) lokowano na rynku krajów monarchii. Kolejnym ważnym

surowcem był węgiel kamienny w regionie krakowskim. W Galicji wykształciło się kilka średniej wielkości ośrodków przemysłowych: zagłębie naftowe (Drohobycz, Borysław, Jasło i Krosno), hutnictwo i tkactwo na Śląsku Cieszyńskim oraz górnictwo soli i węgla w regionie krakowskim. Wydobywanie surowców naturalnych umożliwiło pewną koncentrację kapitału oraz przyspieszenie uprzemysłowienia, niemniej na początku XX w. Galicja wciąż pozostawała jedną z najbiedniejszych dzielnic ziem polskich. Stanowiła rynek zbytu dla austriackiego i czeskiego przemysłu oraz węgierskiego rolnictwa.

Jak już wspomniano, we wszystkich polskich prowincjach duże znaczenie gospodarcze miał sektor wydobywczy, obejmował górnictwo węglowe, solne, naftowe czy wydobycie minerałów. Dynamikę jego rozwoju prezentuje rysunek 2. Jak widać, sektor ten miał największe znaczenie w Galicji (górnictwo naftowe, węglowe, solne), mniejsze w Królestwie Polskim (górnictwo węglowe) i bardzo niewielkie w zaborze pruskim (minerały).

Rys. 2. Przemysł wydobywczy w polskich prowincjach z lat 1873–1913

Fig. 2. Mining industry in the Polish provinces from 1873 to 1913

Źródło: Łukasiewicz 2006: 233.

Syntetycznym wskaźnikiem poziomu rozwoju gospodarki jest PKB per capita. Jak wynika z danych zamieszczonych w tab. 3, najwyżej rozwinięte w analizowanym okresie były regiony zaboru pruskiego, najniżej obszary Galicji, pomiędzy nimi znajdował się zabór rosyjski (Królestwo Polskie).

Tabela 3. Produkt krajowy brutto na 1 mieszkańca w polskich prowincjach w latach 1850–1910

Table 3. Gross domestic product per capita in the Polish provinces from 1850 to 1910

Wyszczególnienie	1850	1870	1890	1910	
	według parytetu siły nabywczej dolara USA z 2011 r.				1870=100
Ogółem ^a	1 794	2 197	2 854	3 912	178,1 ^b
Zabór pruski	2 086	2 493	3 206	4 326	173,5
Zabór rosyjski	1 424	1 882	2 595	3 715	197,4
Zabór austriacki	1 341	1 637	2 082	2 730	166,8

a – we współczesnych granicach Polski

b – w opracowaniu Bukowski, Koryś, Leszczyńska, Tymiński, Wolf 2018: 146, wartość PKB per capita wynosiła 169,4 (1870=100). Różnica wynika z odmiennych metod obliczeń

Źródło: Bukowski, Koryś, Leszczyńska, Tymiński, Wolf 2019: 10.

Jeśli idzie o dynamikę PKB w latach 1870–1910, to na pierwszym miejscu plasowały się obszary należące do zaboru rosyjskiego (Królestwo Polskie), na drugim – do zaboru pruskiego, na trzecim – do zaboru austriackiego. Głównym sprawcą wysokiej dynamiki gospodarki zaboru rosyjskiego był sektor przemysłowy. Jak wspomniano wcześniej, był on skoncentrowany w kilku okręgach (warszawskim, łódzkim, dąbrowskim), pozostała część Królestwa pozostawała rolnicza i stosunkowo słabo rozwinięta (Bukowski, Koryś, Leszczyńska, Tymiński, Wolf 2019: 11). Wartości polskiego PKB per capita są zbliżone do krajów Europy Środkowej i Wschodniej (Czechosłowacji, Węgier i Finlandii) zarówno pod względem poziomu PKB per capita, jak i jego dynamiki. Jednym słowem, dynamika rozwoju ziem polskich była podobna do pozostałych krajów naszego regionu. Tempo wzrostu wszystkich gospodarek zdecydowanie przyspieszyło w dwudziestoleciu 1890–1913; zdecydowanie niższe było w latach 1870–1890 (Bukowski, Koryś, Leszczyńska, Tymiński, Wolf 2018: 147).

Rozwój gospodarki a rola banków – doświadczenia wiodących państw

Rozwój gospodarki zależy od wielu wzajemnie oddziałujących na siebie czynników i okoliczności. Ekonomiści do lat pięćdziesiątych XX w. kluczowe znaczenie przypisywali kapitałowi rzeczowemu. Jego niedobór traktowali jako podstawową barierę rozwoju. W późniejszych dekadach obok czynników materialnych zaczęli wskazywać także kapitał ludzki oraz kapitał społeczny i jakość instytucji (Jabłoński 2011: 209–210).

Na procesy rozwojowe podczas rewolucji przemysłowej w XIX w. największy wpływ miały zasób i jakość kapitału rzeczowego oraz zmiany technologiczne. Zależały one przede wszystkim od inwestycji. Przy deficycie prywatnych inwestycji czynnikami je wspomagającymi stawały się państwo oraz inwestycje zagraniczne. Dla skali inwestycji podstawowe znaczenie miały oszczędności. Tutaj ujawnia się fundamentalna rola sektora finansowego, w tym banków. Ich podstawowym zadaniem było koncentrowanie rozproszonych oszczędności i przekierowywanie ich na inwestycje podmiotów gospodarczych oraz finansowanie ich bieżącej działalności. Alternatywne źródła finansowania stanowiły środki własne przedsiębiorstw, rynki papierów wartościowych oraz inne źródła w postaci różnych funduszy, a także wspomniane środki publiczne (rządowe).

Badania znaczenia systemu finansowego dla rozwoju gospodarek dotyczyły wielu aspektów. Przegląd stanu badań i wniosków z nich wypływających przedstawił Ross Levine (Levine 1997: 688–726). W grupie badaczy przypisujących inicjującą rolę sektorowi finansowemu, w tym bankom, wskazał m.in. Waltera Bagehota, Johna Hicksa czy Josepha Schumpetera (ten ostatni podkreślał rolę finansowania zewnętrznego dla procesu wdrażania innowacji). W grupie ekonomistów uważających, że to rozwój gospodarczy stworzył system finansowy, znaleźli się m.in. Lionel Robinson czy Robert Lucas. Przeprowadzona przez Levine'a analiza piśmiennictwa wskazuje na pozytywną zależność między rozwojem finansowym i gospodarczym. Píše on, że rozwój instytucji finansowych był też dobrym predyktorem dynamiki rozwoju gospodarek, akumulacji kapitału i zmian technologicznych oraz modelu rozwoju gospodarczego (Levine 1997: 688–689).

Oddziaływanie instytucji finansowych na procesy rozwoju może przebiegać wieloma ścieżkami – poprzez stymulowanie oszczędności, bardziej efektywną alokację kapitału, wspomaganie decyzji inwestycyjnych, wspieranie innowacji technologicznych, usprawnianie obrotu towarowego i usługowego, minimalizowanie i dywersyfikację ryzyk, redukcję kosztów informacji i transakcji (Allen i in. 2010: 691). Owo oddziaływanie zależy od stopnia rozwoju poszczególnych elementów sektora finansowego: skali rynku, zakresu usług i ich jakości oraz struktury (systemy zdominowane przez banki lub przez rynek kapitałowy). Na rzeczywistą rolę powyższych czynników wskazują badania empiryczne. Wynika z nich, że kraje z większymi bankami i bardziej aktywnymi rynkami finansowymi rozwijały się lepiej; branże i firmy silnie uzależnione od finansowania zewnętrznego rosły nieproporcjonalnie szybciej w krajach z dobrze rozwiniętymi bankami i rynkami papierów

wartościowych. Nie wynika stąd, że finanse były zawsze egzogeniczne wobec wzrostu gospodarczego. Niewątpliwie rozwój gospodarczy i innowacje technologiczne wpływały na systemy finansowe, podobnie jak czynniki trzecie, takie jak system prawny i polityczny (Levine 1997: 689–690).

Badania zależności między rozwojem bankowości a uprzemysłowieniem wybranych państw w XVIII–XIX w. przeprowadził zespół badaczy pod kierunkiem Rondo Camerona (Cameron i in. 1967). Przedstawili oni system polityczny i gospodarczy jako kontekst rozwoju banków, interakcje pośredników finansowych, rynki finansowe, polityki rządów oraz sposoby finansowania industrializacji. Badania dotyczące Anglii, Belgii, Japonii, Niemiec, Szkocji i Rosji pokazały, że system bankowy odegrał pozytywną, stymulującą rolę w ich rozwoju gospodarczym. Szersze badania na podobny temat, o charakterze bardziej ilościowym, dla 35 państw rozwiniętych gospodarczo i słabo rozwiniętych (w tym ZSRR i Jugosławii) w latach 1860–1963, przeprowadził Raymond Goldsmith (1969). Wskazywały one na równoległość między rozwojem gospodarczym i finansowym w długim okresie czasu; w niektórych krajach (dla których dysponowano danymi) w okresach szybszego wzrostu gospodarczego odnotowywano ponadprzeciętny rozwój finansowy (Goldsmith 1969: 48). W szczególności zwracano uwagę na rolę niemieckiego systemu finansowego we wzroście gospodarczym tego kraju w drugiej połowie XIX w. i pierwszej dekadzie XX w. (Goldsmith 1969: 406–407). Wskazywały one na silne znaczenie instytucji i rynków finansowych dla przyspieszonego procesu industrializacji tego kraju. Według Gerschenkrona wysokie tempo wzrostu niemieckiej gospodarki wyjaśniała specyfika niemieckiego systemu finansowego w postaci dużych banków (nazwanych uniwersalnymi) silnie powiązanych z podmiotami gospodarczymi i zaangażowanych w finansowanie długoterminowe (Gerschenkron 1962). Owe relacje pozwalały na szerokie mobilizowanie oszczędności na inwestycje, sprawowanie przez banki kontroli korporacyjnej nad firmami oraz niższe koszty pozyskania informacji o firmach. Bankierzy promowali największe przedsiębiorstwa, formułowali plany i mapowali ścieżki ich rozwoju, decydowali o wdrażaniu innowacji technologicznych, organizowali fuzje i podwyższenia kapitału (Tilly 1967: 178–181). Niemieckie banki uniwersalne cechowała też dość wysoka odporność na kryzysy finansowe (Calomiris 1995: 257–321).

Impuls do rozwoju niemieckich banków akcyjnych powstał w związku z potrzebami inwestycyjnymi przedsiębiorców kolejowych. Przyczyniły się one także do rozwoju instrumentów finansowych oraz rynku papierów wartościowych. Ważną rolę w finansowaniu inwestycji

infrastrukturalnych odegrał też rząd (oraz rządy krajowe). Pierwsze duże banki akcyjne powstały z inicjatywy bankierów, były to: Commerzbank (założony w Hamburgu w 1870 r. jako Commerz- i Disconto-Bank), także w 1870 r. powstał w Berlinie Deutsche Bank, a w 1872 r. w Dreźnie Dresdner Bank. W kolejnych dekadach banki akcyjne ewoluowały w kierunku modelu uniwersalnego. Największe z nich pod koniec XIX w. zdominowały rynek finansowy oraz świadczyły pełny zakres usług w zakresie kredytów krótkoterminowych i operacji papierami komercyjnymi. W pierwszej fazie industrializacji w latach 1850–1870 odgrywały istotną rolę w mobilizacji kapitału, potem stanowiły raczej podstawowy kanał dostępu do rynków kapitałowych i emisji akcji przemysłowych (Allen i in. 2010). W ostatnich dekadach XIX w. postępowała koncentracja banków i rozbudowa sieci oddziałów, dzięki czemu system stawał się bardziej stabilny. Świadczył o tym fakt, iż kryzysy finansowe z lat 1900–1901 oraz 1907–1908 spowodowały upadki niewielu instytucji, natomiast największe banki zniosły je dobrze. Dodajmy na koniec, że w niemieckim systemie prawnym założenie banku akcyjnego odbywało się na drodze rejestracji spółki. W latach 1884–1914 prawo o zakładaniu spółek, emisji akcji i obrocie papierami wartościowymi zostało znowelizowane. Ustawą z 1884 r. określono minimalne udziały na 1000 marek, co czyniło wprowadzenie akcji do obrotu dość trudnym, ponadto kapitał spółki musiał być w całości subskrybowany przed jej założeniem. Ustawodawstwo z 1892 i 1896 r. zaostrzyło zasady notowania akcji na giełdach w sposób, który wzmocnił rolę dużych banków (Guinnane 2002: 46–47). W systemie niemieckim istotną rolę gospodarczą w skali lokalnej odgrywały instytucje depozytowo-pożyczkowe o charakterze spółdzielczym i publicznym, takie jak kasy oszczędności (sparkassen), banki krajów (landesbanken) i inne. Niestety, nie ma miejsca na pokazanie cech i zakresu ich działań.

W Rosji istotną rolę odgrywały banki publiczne, w tym powstały w 1861 r. państwowy Gosbank jako bank centralny (Khristoforov 2015: 6–7). Był on podporządkowany Ministerstwu Finansów, uczestniczył w dystrybucji środków państwowych i finansowaniu priorytetowych rządowych projektów, udzielał kredytów krótko- i średnioterminowych, prowadził skup weksli, papierów wartościowych na rachunek własny i rachunek klientów, przyjmował depozyty (Żukowska 2019: 36–37). Gosbank posiadał kantory i oddziały, jednym z nich był kantor zlikwidowanego w 1866 r. Banku Polskiego. Ustawą z 1894 r. wzmocniono wspieranie przez Gosbank małych i średnich producentów (Khristoforov 2015: 12). Realizował on nadal operacje bankowe o charakterze komercyjnym i wykonywał specjalne zlecenia rządowe. Jeśli idzie o pozostałe

banki, wymienić tu należy złożony pod względem właścicielskim system, który tworzyły banki państwowe, prywatne (o różnym statusie), towarzystwa wzajemnego kredytu i spółdzielnie oszczędnościowo-kredytowe. Główną inicjatywę w tworzeniu i formowaniu systemu bankowego przejawiało państwo, które było dominującym właścicielem wielu banków komercyjnych. Przyczyn takiej sytuacji należy szukać w silnej pozycji władzy państwowej i jej ingerencji we wszystkie dziedziny życia społecznego i gospodarczego. Jednolite podstawy prawne działalności banków stworzono pod koniec XIX w. Były one dość restrykcyjne w odniesieniu do banków akcyjnych, zgodnie z regulacjami z lat 1881–1883 zgodę na założenie banku wydawało Ministerstwo Finansów po spełnieniu warunków: minimum pięciu założycieli banku, jeden akcjonariusz mógł dysponować maksymalnie 110 głosami, minimalny kapitał założycielski wynosił od 0,5 do 5 mln rubli, połowa kapitału miała być wniesiona w momencie założenia banku, pozostałe 50% w okresie 6 miesięcy od uruchomienia (Żukowska 2019: 38–39). Przepisy te ograniczyły możliwości zakładania banków słabych kapitałowo.

Austriacki system bankowy miał szereg cech związanych z charakterem ustroju monarchii habsburskiej, powielał też rozwiązania stosowane w krajach zachodnich. Był w pewnym zakresie imitacją systemu pruskiego (banki hipoteczne, spółdzielnie kredytowe), w części kopiował wzory francuskie (Credit Mobilier), w części był kombinacją wzorów niemieckich, angielskich lub francuskich (kasy oszczędnościowe) (Wurm 2017).

Funkcję banku centralnego od 1816 r. pełnił Austriacki Bank Narodowy, który wspierał rząd, ułatwiając zaciąganie pożyczek, prowadził też działalność komercyjną na polu pożyczkowym (Jobst, Kernbauer 2016: 8). Od 1856 r. udzielał kredytów hipotecznych, co stanowiło rzadkość w praktykach banków centralnych. Podczas kryzysów przejmował odpowiedzialność za utrzymanie stabilności systemu finansowego. Po powstaniu dualnej monarchii austro-węgierskiej od 1878 r. występował pod nazwą Bank Austro-Węgier.

Najdłuższą historię w systemie austriackim miały kasy oszczędnościowe (Österreichische Sparcasse), zakładane po wojnach napoleońskich. W 1882 r. powstała Poczta Kasa Oszczędności, która rozwijała działalność poprzez sieć urzędów pocztowych. Osobną grupę stanowiły banki hipoteczne udzielające kredytów w rolnictwie, pierwszy taki bank został założony w Galicji (Galizische Landständische Credit-Anstalt) w 1841 r. na wzór pruski. Kredyt hipoteczny oferowały też banki prowincjonalne wzorowane na niemieckich Landesbanken. Ponieważ nie posiadały odpowiednio dużych kapitałów,

ich pożyczki gwarantowały rządy krajowe monarchii (Wurm 2006: 22–23). Spółdzielnie kredytowe upowszechniły się w ostatnich dekadach XIX w., wzorowane były na niemieckich spółkach typu Schultze bądź Raiffeisena. Od lat 1880. banki hipoteczne i spółdzielnie kredytowe odgrywały decydującą rolę w finansowaniu rolnictwa, budownictwa i infrastruktury.

Ważną grupę instytucji finansowych stanowiły prywatne banki komercyjne: domy bankowe i spółki akcyjne. Domy bankowe rozwijały się w latach 1840–1860, z powodu kryzysu 1857 r. część z nich upadła, inne zostały przekształcone w banki specjalistyczne lub zostały przejęte przez większe banki. Rozwój przemysłowy Austrii finansowały banki akcyjne mające cechy banków uniwersalnych, wzorowane na francuskim *Crédit Mobilier*. Aktywnie wspierały powstawanie nowych firm oraz powiększanie ich kapitałów poprzez udziały (Good 1984). Jednym z największych był *Credit-Anstalt* (*Österreichische Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe*) założony w Wiedniu w 1855 r. Pozycja akcjonariuszy (Rothschildowie i arystokracja) dawała mu przewagę na rynku, stał się on szybko największym bankiem w monarchii z oddziałami w Pradze, Peszcie, Brnie, Lwowie i Trieście. Bankiem o charakterze korporacyjnym był *Allgemeine Österreichische Boden-Credit-Anstalt* powstały w 1863 r. Zajmował się transakcjami hipotecznymi, emitował papiery wartościowe, brał udział w transakcjach handlowych. W następnych latach powstało jeszcze sporo tego rodzaju banków, ale o mniejszym znaczeniu. Po krachu 1873 r. rozwój banków akcyjnych zatrzymał się, ponownie ożył w latach 90. XIX w. Banki akcyjne zrewolucjonizowały bankowość monarchii, włączały się w rozwój firm, pośredniczyły w emisji papierów wartościowych w drodze oferty publicznej, prowadziły kredyty długo- i krótkoterminowe (Lawrence 1976). Budowały struktury koncernowe (*Konzern*), czyli sieć powiązań z zakładanymi firmami, które finansowały i z którymi były powiązane personalnie (Eigner 1997). Największą rolę odgrywały wielkie banki wiedeńskie, które poprzez oddziały stopniowo rozszerzały działalność na wszystkie kraje monarchii: w 1896 r. dziesięć dużych banków wiedeńskich miało w monarchii 34 oddziały, w 1905 r. już 92 (Wurm 2006: 24). Podobną drogą próbowały podążać banki Czech i Węgier, one jednak nie dysponowały odpowiednio dużymi kapitałami, by konkurować z bankami wiedeńskimi. Pozycja banków wiedeńskich wynikała także stąd, iż Wiedeń był jednym z europejskich centrów finansowych, na Wiedeńskiej Giełdzie Papierów Wartościowych swoje walory sprzedawały państwa i instytucje finansowe.

Banki na ziemiach polskich i ich działalność w sferze gospodarczej

Druga połowa XIX w. przyniosła istotne zmiany w systemie bankowym ziem polskich. Jedną z jego cech była mnogość form organizacyjnych podmiotów prowadzących działalność bankową, która wynikała z regulacji prawnych określających zasady tworzenia i działalności instytucji finansowych obowiązujących w państwach zaborczych. We wszystkich trzech polskich prowincjach zaborczych rozwinęły się banki akcyjne, instytucje związane z kredytem hipotecznym w rolnictwie oraz lokalne instytucje kredytowe o różnych formach organizacyjnych, którym później nadano wspólną nazwę spółdzielni kredytowych. Były one instytucjami taniego kredytu udzielanego na podstawie uproszczonych procedur słabym ekonomicznie podmiotom sektora drobnotowarowego. Tworzenie spółdzielni kredytowych było przejawem rozwoju ruchu spółdzielczego jako takiego (spółdzielnie producenckie, usługowe, handlowe), który łączył lokalne społeczności w samorządnych organizacjach. Spółdzielnie przyjmowały lokaty członków, udzielały im niskoprocentowanych pożyczek, ich istotą była realizacja celów ekonomicznych i społecznych, współdziałanie ekonomiczne i solidaryzm społeczny (Leszczyńska, Lisiecka 2005: 60). Pod względem koncepcyjnym i instytucjonalnym nawiązywały do niemieckich spółek Raiffeisena oraz Schulzego. Na systemie Schulzego opierały swą działalność banki ludowe w zaborze pruskim, towarzystwa (stowarzyszenia) zaliczkowe w Galicji oraz kasy przemysłowców i towarzystwa wzajemnego kredytu w Królestwie Polskim; na systemie Raiffeisena – galicyjskie spółki oszczędności i pożyczek (później nazwane kasami Stefczyka) oraz towarzystwa kredytowe i oszczędnościowo-pożyczkowe w Królestwie Polskim.

Rozwój instytucji bankowych we wszystkich polskich prowincjach wynikał rosnącego zapotrzebowania na kredyt. W większych ośrodkach oferowały go banki komercyjne, w skali lokalnej odpowiadały zaś instytucje o charakterze spółdzielczym. Na działalność instytucji finansowych wpłynęło także odejście państw zaborczych od określania maksymalnych stóp procentowych⁴. W regionach zacofanych gospodarczo zaczął się rozwijać kredyt lichwiarski. Reakcją władz były zmiany prawa karnego i cywilnego zakazujące stosowania nadmiernych odsetek: w Galicji w 1876 r., w Austrii w 1881 r., w Rzeszy w 1880 r. (nowelizacja w 1893 r.), w Rosji w 1893 r. (nowelizacja

⁴ W Austrii w 1868 r., w Prusach w 1867 r. (w Rzeszy Niemieckiej w 1871 r.), w Rosji w 1879 r., w Królestwie Polski w 1885 r.

w 1903 r.). Zdefiniowano, czym jest lichwa pieniężna i określono warunki umowy kredytowej, które czyniły pożyczkę lichwiarską przestępstwem. Sankcjom karnym podlegało też stosowanie lichwy ukrytej (Leszczyńska, Lisiecka 2005: 225–228).

Na ziemiach polskich działalność prowadziły także banki zagraniczne. Przesłanki, jakimi kierowały się w swojej ekspansji, są trudne do odtworzenia, można założyć, że podążały za firmami przemysłowymi, które lokowały się w polskich prowincjach, wspierały i finansowały ich inwestycje, pełniły też funkcję informacyjną i doradczą.

Królestwo Polskie. Pierwszą instytucją mającą ważne znaczenie w finansowaniu rozwoju gospodarczego Królestwa Polskiego był Bank Polski (powstał w 1828 r., prowadził działalność do likwidacji w 1886 r.). Pełnił rolę banku emisyjnego, realizował też czynności w zakresie kredytu inwestycyjnego, angażując się we wspieranie industrializacji Królestwa Polskiego. Dzięki jego kredytom oraz kredytom rządowym powstało (lub rozbudowało działalność) wiele dużych przedsiębiorstw okręgu łódzkiego, sosnowieckiego i warszawskiego. Bank Polski prowadził ponadto dyskonto weksli oraz kredyty krótkoterminowe. W drugiej połowie wieku po wycofaniu się z zadań w zakresie kredytu inwestycyjnego zajmował się przede wszystkim dyskontem weksli (tab. 4).

Tabela 4. Kredyty Banku Polskiego w latach 1851–1885

Table 4. The loans of the Bank of Poland from 1851 to 1885

Lata	Pożyczki				Dyskonto weksli	Portfel wekslowy na koniec okresu
	ogółem ^a	dla przemysłu ^b	handlowe na towary			
			przemysłowe	rolne		
w mln rubli srebrnych, przeciętne roczne						
1861—1865	1,3	0,2	0,6	0,5	4,0	1,3
1866—1870	1,4	0,1	0,5	0,7	12,6	2,7
1871—1875	1,1	—	0,4	0,7	33,7	10,1
1876—1880	1,1	—	0,4	0,6	51,8	15,5
1881—1885	1,4	—	0,9	0,5	54,7	14,7

a – bez krótkoterminowych pożyczek dla zakładów przemysłowych;

b – Bank Polski nie miał prawa udzielać takich pożyczek od 1870 r.

Źródło: Buczkowski, Nowak (red.), 1928: 113.

Bank Polski po likwidacji w 1886 r. stał się kantorem rosyjskiego Banku Państwa. Rozmiary jego operacji w Królestwie w latach 1906–1913 pokazują dane: depozyty wzrosły z 487,6 mln rubli do 1194 mln rubli, dyskonto weksli z 87,2 mln rubli do 168,7 mln rubli. W 1913 r.

kredyty dyskontowe, redyskontowe i na rachunkach bieżących wyniosły 384,3 mln rubli, z czego na Warszawę i Łódź przypadało 82%. Działalność Banku na rynku kredytowym Królestwa w stosunku do operacji w całym imperium nie była znacząca – jego kredyt dyskontowy i lombardowy stanowił około 7% operacji tego typu w całym Imperium.

W finansowaniu przedsiębiorstw przemysłowych w latach 1870–1913 najważniejszą rolę odgrywały banki akcyjne. Zaczęły powstawać na początku lat 1870. w największych ośrodkach przemysłowych: w Warszawie (Bank Handlowy S.A., Bank Dyskontowy S.A.), w Łodzi (Bank Handlowy S.A., w 1897 r. Łódzkie Towarzystwo Wzajemnego Kredytu) (Badziak: 1977: 97–103). Do 1914 r. powstało łącznie 8 banków akcyjnych. Były zakładane przez przedsiębiorców, którzy zdobyli kapitały wcześniej także przez „przechwytywanie” środków publicznych (dzierzawy monopoli skarbowych, udział w finansowaniu inwestycji publicznych, w tym kolejowych) (Jeziński 2000: 48–58).

Największym bankiem prywatnym był Bank Handlowy w Warszawie założony przez przedsiębiorców i kupców warszawskich w 1870 r., mający postać spółki akcyjnej. Jego kapitał w pierwszych latach wynosił 6,5 mln rubli (w tym zakładowy 6 mln rubli), w 1906 r. już 18,5 mln rubli (w tym zakładowy 12 mln rubli), a w 1914 r. aż 31,7 mln rubli (w tym zakładowy 20 mln rubli). Przechowywane wkłady w końcu 1906 r. wynosiły 52,6 mln rubli, w 1910 r. – 86,0 mln rubli, w 1914 r. – 111,7 mln rubli (Landau, Tomaszewski 1970: 31–56). Środki, jakimi dysponował (kapitały własne oraz wkłady ludności i firm), wynoszące w 1914 r. 143,4 mln rubli, stanowiły 52,2% ogółu środków wszystkich 8 banków akcyjnych działających w Królestwie; skupiał 60% lokat oraz 44% ogółu obrotów. Rozpoczął działalność jako bank dyskontowy, w końcu wieku zmienił swój profil, zyskując cechy banku uniwersalnego: udzielał kredytów krótkoterminowych, prowadził dyskonto weksli, angażował środki w inwestycje przemysłowe, pośredniczył w emisjach akcji spółek i nabywał akcje na własny rachunek, tworzył specjalne konsorcja, finansował inwestycje kolejowe. Zbudował skomplikowaną sieć powiązań finansowych z firmami przemysłowymi, w niektórych przypadkach przejmował kontrolny pakiet akcji⁵. Na początku XX w. był największą polską instytucją finansową, posiadał filie w Petersburgu i Moskwie oraz Berlinie, Gdańsku i Szczecinie. Podobną ścieżką, choć

⁵ Niektóre z takich przedsięwzięć przyniosły problemy, np. w 1901 r. Bank zmuszony był – razem z bankami niemieckimi i firmą Karola Scheiblera z Łodzi – utworzyć specjalne konsorcjum, które przejęło zobowiązania firmy metalurgicznej Fitzner i Gamber S.A., a następnie zarządzało nią.

na mniejszą skalę, podążały inne banki akcyjne. Wspomagały rozwój przemysłu poprzez kredyty bieżące i inwestycyjne; poprzez powiązania z podmiotami zagranicznymi (w tym bankami zagranicznymi) wpływały na inwestycje zagraniczne i związane z nimi przepływy finansowe (Puś 1984: 14). Warto tu dodać, że w Królestwie funkcjonowały też oddziały czterech banków rosyjskich. Działalność banków akcyjnych przedstawia tab. 5, dotyczy ona ostatnich lat przedwojennych (niestety nie dysponujemy liczbami zbiorczymi dla wcześniejszych lat).

Tabela 5. Banki akcyjne Królestwa Polskiego w latach 1907–1914*

Table 5. Joint-stock banking in the Kingdom of Poland from 1907 to 1914

Lata	Liczba banków	Kapitały własne i wkłady			Dyskonto weksli
		ogółem	kapitały własne ^a	wkłady	
		w mln rubli			
1907	4	114,8	34,5	80,3	35,1
1910	4	148,5	34,8	113,6	60,0
1914	8	274,5	82,4	192,2	127,3

* – stan na początku roku

^a – kapitał zakładowy banków wynosił: w 1907 r. 23,0 mln rubli, w 1911 r. – 27,5 mln rubli, w 1915 r. – 63,5 mln rubli.

Źródło: *Rocznik Statystyczny...* 1915: 152; *Rocznik Statystyczny...* 1916: 265.

Jakie było znaczenie banków (krajowych i zagranicznych) w rozwoju przemysłowym Królestwa Polskiego w latach 1870–1913? Na podstawie badań dotyczących rozwoju przemysłu, monografii największych firm i banków oraz form obecności kapitałów zagranicznych można stwierdzić, że środki na zakładanie i rozbudowę przedsiębiorstw (spółek krajowych i zagranicznych) pochodziły w pierwszej fazie industrializacji głównie z zakumulowanych zysków, w kolejnych dekadach także z emisji akcji. Znaczenie bankowych kredytów inwestycyjnych (według modelu austriackiego czy niemieckiego) było marginalne bądź nieobecne do lat 1890. Według Zbigniewa Pustuły w przemyśle ciężkim Królestwa w latach 1880. i 1890. finansowanie przedsiębiorstw bankowym kredytem długoterminowym nie rozwinęło się na szerszą skalę. Autor nie odnotował także uzyskiwania przez przedsiębiorstwa tego sektora poważniejszych kredytów zagranicznych; współpraca z bankami polskimi dotyczyła głównie kredytu krótkoterminowego. Środki na cele inwestycyjne i obrotowe większość przedsiębiorstw hutniczo-metalowych czerpała z emisji akcji oraz własnych rezerw pieniężnych. Sytuacja ta uległa poważnym zmianom u schyłku XIX w., niestety Pustuła nie rozwija tego wątku (Pustuła 1964: 937). Badania dotyczące łódzkiego przemysłu włókienniczego wskazują na podobne tendencje: do lat 1880. znaczenie kredytu krótkoterminowego krajowego

i zagranicznego w funkcjonowaniu firm było relatywnie słabe, jeśli idzie o kredyt inwestycyjny, nie odnotowano zaangażowania banków, firmy rozwijały działalność, inwestując własne środki (Ihnatowicz 1956: 250–251). Podkreślmy w tym miejscu, że pierwsze banki akcyjne powstały na początku lat 1870., założyli je właśnie przemysłowcy w oparciu o zakumulowane zyski, skutkiem tego było powiązanie banków z firmami. Odnosząc tę sytuację do Łodzi, Ireneusz Ihnatowicz pisał, iż powstał „skomplikowany obraz struktury i gromadzenia się kapitału” i jego roli w finansowaniu wzrostu kapitału przemysłowego w przemyśle łódzkim. W odniesieniu do łódzkiego Banku Handlowego nastąpiły złożone powiązania z firmami łódzkimi, ich właścicielami i kapitałem obcym: niektórzy akcjonariusze banku spoza przemysłu łódzkiego byli związani z kapitałem zagranicznym, inni byli jednocześnie kupcami i agentami banków niemieckich i angielskich (Ihnatowicz 1956: 252–253). Jednym słowem wzrost znaczenia banków (w tym zagranicznych) w procesie finansowania uprzemysłowienia nabrał tempa od lat 1890., dotyczył także zaangażowania w przedsięwzięcia o charakterze założycielskim. Uczestniczyły w tym również banki zagraniczne (głównie niemieckie i francuskie) (Puś 1984: 18, 21, 28, 167; Pietrzak-Pawłowska 1970: 87–88). Wiele z nich współpracowało z polskimi bankami w refinansowaniu zakupów maszyn czy surowców w krajach zachodnich. Niestety nie jest możliwe oszacowanie skali i struktury zaangażowania banków krajowych i zagranicznych w opisane procesy, zagadnienie to wymaga nowych, szerokich badań.

Kolejną ważną grupę instytucji finansowych w Królestwie Polskim stanowiły spółdzielnie kredytowe (oszczędnościowo-pożyczkowe), mające różne formy prawne. Za najstarszy typ uważa się kasy pożyczkowe przemysłowców, które bazowały na zasadach Schulzego. Pierwsza Kasa Pożyczkowa Przemysłowców Warszawy powstała w 1870 r. (na podstawie ustawy z 1869 r.). Drugim typem instytucji spółdzielczej nawiązującej do zasad Schulzego były towarzystwa wzajemnego kredytu (pierwsze powstało w 1871 r. w Warszawie). Kasy przemysłowców i towarzystwa wzajemnego kredytu pod względem organizacji i celu działalności były formą pośrednią między spółdzielnią a spółką. Prowadziły szeroki zakres czynności kredytowych, obsługiwały małe i średnie firmy przemysłowe, rzemieślnicze i kupieckie. Kasy przemysłowców wyróżniały się wysokimi zasobami finansowymi, dobrą organizacją, wysokim poziomem uspołecznienia, udzielały krótkoterminowych pożyczek przede wszystkim swoim członkom. Towarzystwa wzajemnego kredytu miały podobny profil (Nowak 1932: 137). Ustawą z 1895 r. zabroniono tworzenia nowych kas przemysłowców, istniejące miały się przekształcić w towarzystwa wzajemnego kredytu⁶.

⁶ Z istniejących w 1889 r. jedenastu kas do 1913 r. przetrwało w dawnej postaci pięć.

Typową instytucją spółdzielczą były towarzystwa pożyczkowo-oszczędnościowe wzorowane na modelu Reiffeisena. Opierały swoją działalność na udziałach członkowskich, zrzeszały drobnych przemysłowców, rzemieślników i wolne zawody, a więc w zasadzie ludność miejską, początkowo nie mogli do nich należeć mieszczańscy nieposiadający nieruchomości. Towarzystwa kredytowe, także wzorowane na spółdzielniach Raiffeisena, różniły się od poprzednich brakiem udziałów członkowskich (kapitał tworzyły z kredytów w innych instytucjach bankowych lub z ofiarowanych funduszy). Powstawały głównie w środowisku wiejskim, początkowo nie mogli do nich należeć bezrolni chłopci. Oba typy spółdzielni zajmowały się kredytem krótkoterminowym, ale także długoterminowym (rolnicy korzystali z kredytu długoterminowego na zakup ziemi i inwentarza). Na podstawie ustawy z 1885 r. towarzystwa mogły być zakładane wyłącznie na terenie miast i osad miejskich, dopiero w 1904 r. zezwolono na ich tworzenie także na obszarze wsi. Odtąd ich liczba zaczęła szybko rosnąć. Z tego powodu powołano Komisję Współdzielczą mającą koordynować i wspomagać działalność spółdzielczą, w 1909 r. z jej inicjatywy utworzono spółkę akcyjną Bank Towarzystw Spółdzielczych w Warszawie jako centralę organizacyjno-finansową spółdzielni (w 1912 r. 70% akcji posiadały spółdzielnie, reszta była w rękach prywatnych). Bank działał na rzecz wzmocnienia relacji finansowych między spółdzielniami kredytowymi spożywców i rolników, przejął od Komisji Współdzielczej funkcje związku rewizyjnego.

Działalność wszystkich opisanych wyżej spółdzielni kredytowych przedstawia tabela 6.

Tabela 6. Towarzystwa kredytowe o charakterze spółdzielczym w Królestwie Polskim w latach 1903–1912*

Table 6. Cooperative credit societies in the Kingdom of Poland from 1903 to 1912

Lata	Towarzystwa zrzeszone	Członkowie w tys.	Kapitały własne	Wkłady	Pożyczki
			w mln rubli		
1903	135	60,1	9,4	21,2	33,6
1910	515	322,2	22,1	84,3	104,5
1912	799	526,1	30,4	117,9	148,9
w tym towarzystwa:					
wzajemnego kredytu	92	48,3	15,2	60,0	85,2
oszczędnościowo-pożyczkowe	620	406,4	14,7	51,8	57,7
kredytowe	87	71,3	0,4	6,2	5,9

* – stan w końcu roku; dane nie obejmują kas przemysłowców. Dane ich dotyczące są następujące. Rok 1903: liczba kas 5, liczba członków 18,1 tys., kapitał własny 1,9 mln rubli, wkłady 8,2 mln rubli, pożyczki 9,4 mln rubli; 1913: liczba członków 26,0 tys., kapitał własny 4,1 mln rubli, wkłady 17,6 mln rubli, pożyczki 20,0 mln rubli.

Źródło: *Rocznik Statystyczny...* 1916: 273–276.

Tabela pokazuje, iż najintensywniejszy wzrost liczby członków, kwot wkładów i pożyczek nastąpił około roku 1910. Największe kwoty wkładów i pożyczek dotyczyły towarzystw wzajemnego kredytu oraz towarzystw oszczędnościowo-pożyczkowych, zdecydowanie mniejsze – towarzystw kredytowych.

Dla spółdzielni kredytowych konkurencję stanowiły gminne kasy oszczędności (pierwsze powstały w 1843 r.). Opierały swą działalność na solidarnej odpowiedzialności członków gminy, zarządzane były przez wójtów, po 1904 r. przez osoby pochodzące z wyboru. Udzielały niewielkich pożyczek krótkoterminowych, kwotowo zależnych od stanu posiadania pożyczkobiorcy. Liczba kas w latach 1905–1913 wynosiła ok. 1300, ich pożyczki wzrosły z 18,9 mln rubli w 1905 r. do 56,7 mln rubli w 1913 r. (Łukasiewicz 2006: 304). Kwoty te stanowiły 1/3 pożyczek udzielanych przez organizacje o charakterze spółdzielczym.

Ważne znaczenie na rynku depozytowym miała Państwowa Kasa Oszczędności założona w 1862 r., na terenie Królestwa rozpoczęła działalność w 1885 r. Jej placówki funkcjonowały przy oddziałach Banku Państwa, izbach skarbowych, urzędach pocztowych (w 1910 r. było 556 placówek podległych Państwowej Kasie Oszczędności, w 1914 r. już 608). Zebrane środki Kasa lokowała w papierach wartościowych gwarantowanych przez państwo. Łącznie Kasa i kasy gminne „zebrały” w 1905 r. 49,3 mln rubli wkładów, w 1910 r. już 81,9 mln rubli (w tym kasy gminne odpowiednio 18,5 mln rubli i 22,6 mln rubli). Z kwot ogółem aż 15,9 mln rubli w 1905 r. i 28,2 mln rubli w 1910 r. przypadało na gubernię warszawską (Łukasiewicz 2006: 303–304).

Na koniec warto wspomnieć o „specjalistycznych” instytucjach długoterminowego kredytu rolnego w postaci towarzystw kredytowych ziemskich, wzorowanych na niemieckich landszaftach. Powstały w celu pozyskania środków na działalność gospodarstw ziemiańskich. Zabezpieczeniem długoterminowych pożyczek opartych o emitowane listy zastawne były nieruchomości członków towarzystwa. W Królestwie Polskim towarzystwo kredytowe ziemskie powstało w 1825 r., od 1869 r. podlegało Ministerstwu Finansów w Petersburgu. Od 1871 r. z jego kredytów mogły korzystać także duże gospodarstwa chłopskie posiadające hipotekę. Podobny charakter miały towarzystwa kredytowe miejskie zrzeszające właścicieli nieruchomości miejskich. Do początku XX w. utworzono takich towarzystw 12 w ważniejszych miastach. Kwoty pożyczek udzielanych przez towarzystwo ziemskie systematycznie rosły: 1870 – 74,8 mln rubli, 1880 – 97,0 mln rubli, 1890 – 127,1 mln rubli, 1900 – 139,6 mln rubli, 1910 – 178,9 mln rubli. Rosła też liczba właści-

cieli majątków ziemskich zrzeszonych w towarzystwie: od 4 tys. majątków w 1838 r. do ok. 7 tys. w latach 1880., a następnie 9–10 tys. po roku 1910 (Chomać 1970: 30–31).

Wielkopolska i Pomorze Środkowe. Struktura i gospodarcza rola poszczególnych typów banków wyglądała nieco inaczej aniżeli w Królestwie Polskim. Po pierwsze należy podkreślić znaczenie oddziałów banków niemieckich, które odgrywały ważną rolę w finansowaniu większego przemysłu i handlu. Działalność kredytową bezpośrednią, aczkolwiek na symboliczną skalę, rozwijał także Bank Rzeszy.

Polski system bankowy stanowiły z jednej strony banki akcyjne, następnie różnego rodzaju formy banków spółdzielczych. Trzeba dodać, że w ich tworzenie silnie angażowały się polskie sfery gospodarcze. Po powstaniu Pruskiej Komisji Kolonizacyjnej polskie instytucje kredytowe za swój cel uznały utrzymanie polskich gospodarstw ziemiańskich i gospodarstw włościańskich. Ich działalność była skuteczna, pomimo restrykcji administracyjno-prawnych oraz znacznych środków przeznaczonych przez państwo pruskie na Komisję Kolonizacyjną. Należy wspomnieć, że w zaborze pruskim zostało zlikwidowane w 1877 r. Towarzystwo Kredytowe Ziemskie w Wielkim Księstwie Poznańskim powstałe w 1821 r. Od 1857 r. działało Towarzystwo Kredytowe dla Prowinjii Poznańskiej pod pruskim zarządem.

Pierwszy polskim bankiem prywatnym był Bank Przemysłowców sp. z o.o. założony w 1861 r. przez polskie sfery gospodarcze zrzeszone w Poznańskim Towarzystwie Przemysłowym. Bank kilkakrotnie zmieniał nazwę (1861: Towarzystwo Pożyczkowe dla Przemysłowców m. Poznania, 1872: Towarzystwo Pożyczkowe m. Poznania, 1888: Bank Przemysłowców m. Poznania, 1890: Bank Przemysłowców). Początkowo działał na zasadzie samopomocy i solidarności, tworzył wzorzec dla towarzystw przemysłowych i rolniczych w innych miastach, które zakładały towarzystwa pożyczkowe; czasem były one tylko dla włościan, czasem miejskie, z upływem lat ich typ organizacyjny ujednolicono. Jego kapitały własne wzrosły z 152 tys. marek w 1880 r. do 8,9 mln marek w 1913 r., a wkłady odpowiednio: z 666 tys. do 33,6 mln marek (*Bank...* 1911, s. 5, 12, 21, 58–59). Drugim bankiem prywatnym był założony w 1862 r. przez ziemian wielkopolskich Tellus. Kryzys finansowy z 1873 r. doprowadził do jego upadku. W 1870 r. powstał związany ze sferami ziemiańskimi Bank Kwilecki Potocki i Ska, a w 1872 r. Bank Włościański S.A., który miał zajmować się obsługą kredytową gospodarstw chłopskich. Do banków akcyjnych zaliczano także Bank Związku Spółek Zarobkowych będący centralą spółdzielczości kredytowej. Szerzej piszę o nim na kolejnych stronach opracowania. Skalę dzia-

łałości opisanych wyżej banków przedstawia tabela 7. Pokazuje ona, że najbardziej wyraźny wzrost ich działalności rozpoczął się na początku XX w. Największymi były Bank Przemysłowców i Bank Związku Spółek Zarobkowych.

Tabela 7. Banki polskie (prywatne) w Wielkopolsce w latach 1880–1913*

Table 7. Polish (private) banks in Wielkopolska from 1880 to 1913

Lata	Kapitały własne i wkłady		Pożyczki	Weksle
	kapitały własne	wkłady		
	w mln marek niemieckich			
1880	3,2	2,0	3,1	1,7
1890	3,8	6,5	6,9	4,3
1900	5,8	14,7	11,0	9,8
1910	16,8	69,2	17,3	57,9
1913	20,0	87,8	24,0	72,3

* – stan w końcu roku; dane obejmują banki: Bank Przemysłowców, Kwilecki, Potocki i S-ka, Bank Włosciański oraz Bank Związku Spółek Zarobkowych (od 1890 r.).

Źródło: Łukasiewicz 2006: 309.

Wielkie znaczenie dla gospodarki regionu, zwłaszcza w sferze lokalnego kredytu krótkoterminowego, miały spółdzielnie kredytowe. Zaczęły one powstawać od lat 1860. jako element szerszego ruchu stowarzyszeniowego (Ochociński 1961: 208). Pierwsze dekady były trudne, spółdzielni nie było wiele, miały charakter efemeryczny. Dalszy ich rozwój następował za sprawą zaangażowania propagatorów spółdzielczości (nie tylko kredytowej), którzy byli współzałożycielami wielu instytucji. Reformy utrwalające ruch spółdzielczy przeprowadzono w latach 1870–1890. Udało się wdrożyć jednolity typ banku ludowego (wzorowanego na systemie Schultzego) oraz zbudować strukturę organów spółdzielczych. Szczególnie ważne było połączenie w 1871 r. spółdzielni w Związek Spółek Zarobkowych i Gospodarczych w Poznaniu dla Wielkiego Księstwa Poznańskiego i Prus Zachodnich (ZSZiG zrzeszał polskie spółdzielnie z Pomorza Gdańskiego, Śląska, Warmii i Mazur), a następnie powołanie w 1885 r. Banku Związku Spółek Zarobkowych w Poznaniu (BZSZ) będącego „bankiem centralnym spółdzielni” (Ochociński 1986: 223–225). By realizować zadania w zakresie ułatwiania kredytu i obiegu kapitałów, ZSZiG współorganizował Bank Włosciański w Poznaniu i powierzył mu kredytowanie spółdzielni związkowych. Związek dążył do tworzenia silnych spółek o dużym zasięgu terytorialnym, grupujących przedstawicieli wszystkich warstw społecznych. Wobec akcji germanizacyjnej ich działalność miała też wymiar patriotyczny.

Szczególnie ważna dla funkcjonowania obu instytucji była pozycja patrona, ogniwą wiążącego struktury ZSZiG i BZSZ w jeden system. Ta unia osobowa przejawiała się w tym, że kuratorem BZSZ był każdorazowo patron ZSZiG. Stanowisko pierwszego patrona objął ksiądz Augustyn Szamarzewski, w 1873 r. nakazał on ujednoczenie nazwy spółek na bank ludowy i nadał im spójną organizację. Po jego śmierci patronem został ksiądz Piotr Wawrzyniak, zwany „królem czynu”, pod jego patronatem nastąpił rozkwit organizacji kredytowych w Wielkopolsce i na Pomorzu. Ostatnim patronem przed wojną był ksiądz Stanisław Adamski. Autorytet patronów leżał w sile systemu, na którego czele stali. Przy ich wsparciu powstał sprawnie funkcjonujący system spółdzielczości bankowej integrujący dział oszczędnościowy i kredytowy, istotnie wspomagający rozwój ekonomiczny regionu. Instytucja patrona wyraźnie odróżniła system wielkopolski od pozostałych zaborów (Świtalski 1971: 203).

Zatrzymajmy się na chwilę przy roli BZSZ. Był on centralą finansową spółdzielni, dla ich rozwoju miał znaczenie fundamentalne, za jego sprawą udało się rozwiązać problemy z utrzymaniem płynności (Sitarek 1977). Powstanie banku nie było proste, zakładano, że w jego kapitale będą partycypować spółdzielnie. Ostatecznie akcje kupiły tylko osoby prywatne, kapitał akcyjny wynosił tylko 40 tys. marek, tj. minimalną kwotę przewidzianą prawem przy wpisie do sądowego rejestru handlowego. Po 1886 r. podjęto decyzję, że spółdzielnie należące do Związku Spółek Polskich powinny przeznaczyć 10% majątku na zakup akcji banku. W ten sposób jego kapitał wzrósł do 500 tys. marek (61% należało do spółdzielni polskich z Wielkopolski i Pomorza Gdańskiego, a reszta do osób prywatnych). W 1901 r. powiększono kapitał do 1 miliona marek, a w następnych latach do 6 mln marek (75% akcji należało do spółdzielni). Utworzono oddziały w Toruniu i Sopocie, kantor na kolejowej stacji granicznej z Królestwem Polskim w Skalmierzycach, nawiązano współpracę z Bankiem Rzeszy i Bankiem Drezdeńskim (Sitarek 1977: 70–71). BZSZ był największym polskim bankiem zaboru pruskiego, zdeponowane w nim wkłady wzrosły z 0,5 mln marek w 1887 r. do 41,7 mln marek w 1913 r.; obroty z 9,9 mln marek do 762,6 mln marek (Sitarek 1977: 138–141, 180).

Rozkwit spółdzielczości kredytowej (banków ludowych) nastąpił po 1891 r. (tab. 8). Podczas gdy w 1874 r. istniało 48 spółek liczących 8 tys. członków i dysponujących 3 mln marek wkładów, to w 1910 r. liczba spółek wzrosła do 185, członków do 108 tys., a kwota wkładów do 192 mln marek. Wśród członków dominowali rolnicy (68%). Rzemieślnicy i drobni przemysłowcy stanowili 21% członków, inne grupy społeczne 11%.

Tabela 8. Polskie spółdzielnie kredytowe w zaborze pruskim w latach 1893–1917*

Table 8. Polish credit cooperatives in the Prussian partition from 1893 to 1914

Lata	Spółdzielnie	Członkowie spółdzielni w tys.	Kapitał obrotowy	Kapitał własny	Wkłady	Kredyty udzielone
			w mln marek niemieckich			
1874	48	8,0	.	.	3,0	.
1893 ^a	81	28,1	18,1	4,6	13,1	16,6
1900	112	47,9	46,4	9,0	36,8	42,2
1910	185	107,7	224,8	29,9	192,1	207,2
1914	208	129,4	316,4	41,4	271,0	280,1

* – stan w końcu roku

a – w części dotyczącej kapitałów, wkładów, kredytów dane nie obejmują 2 spółdzielni (nie złożyły sprawozdań).

Uwaga: W 1908 r. wszystkich spółdzielni kredytowych (łącznie z niemieckimi) było 1010 z 209 tys. członków.

Źródło: Łukasiewicz 2006: 308; Ochociński 1965: 105, 168, 175, 183, 187.

Istotne znaczenie na rynku depozytowym miały kasy oszczędności zakładane przez rząd, powiaty i gminy. Podlegały władzom państwowym. Przyjmowały depozyty ludności, lokowały je w papierach procentowych, pożyczkach dla instytucji publicznych oraz kredytach hipotecznych. Ich portfel wekslowy nie przekraczał 10% aktywów. W Poznaniu i na Pomorzu Gdańskim było 147 kas z 522 oddziałami, prowadzących 657 tys. książeczek (1912 r.) z wkładami 567 mln marek (1914 r.) (Krzyżanowski, Kumaniecki 1915: 249).

Stworzony w Wielkopolsce i na Pomorzu system bankowy pozwalał na kreowanie dość tanich i dostępnych kredytów. Przeznaczano je m.in. na inwestycje w rolnictwie: melioracje, rozbudowę infrastruktury rolnej i mechanizację w dużych gospodarstwach. Podczas gdy w połowie lat 1890. tylko 750 gospodarstw w zaborze pruskim miało żniwiarki, a 4,8 tys. młocarnie parowe, to w 1906 r. było już 12 tys. żniwiarek i 11,5 tys. młocarni parowych. W gospodarstwach chłopskich używano przeważnie młocarni konnych. Przed wojną w Wielkim Księstwie Poznańskim jedna żniwiarka przypadała na 350 ha ziemi, w Królestwie na 660 ha, w Galicji na 3450 ha; jedna młocarnia w Wielkim Księstwie Poznańskim przypadała na 39 ha ziemi, w Królestwie Polskim na 120 ha, w Galicji na 450 ha.

Galicja. System bankowy Galicji należał do najsłabszych. Rozwój instytucji finansowych był tam utrudniony przez niskie zasoby kapitałowe prowincji. Pierwsze większe banki powstały w latach 1867–1873 we Lwowie (Akcyjny Bank Hipoteczny S.A., Bank Lwowski S.A., Galicyjski Bank Kredytowy S.A.), w Krakowie (Galicyjski Bank dla Handlu

i Przemysłu S.A.) oraz w Bielsku (Bielsko-Bialski Bank Handlowy i Przemysłowy w Bielsku). W okresie tym założono też kilka banków związanych z rolnictwem (Zakład Kredytowy Włociański we Lwowie, Galicyjski Zakład Kredytowy Ziemi w Krakowie, Ogólny Zakład Rolniczo-Kredytowy dla Galicji i Bukowiny we Lwowie) (Broński 2007: 79).

Międzynarodowy kryzys bankowy 1873 r. doprowadził do upadku trzech banków akcyjnych, utrzymał się Akcyjny Bank Hipoteczny, który rozwinął najszerszą działalność w kolejnych latach. Jak sama nazwa wskazuje, jego działalność skoncentrowana była na kredytach hipotecznych w sektorze rolniczym i pozarolniczym. Bank próbował angażować się we wspieranie działalności założycielskiej przedsiębiorstw przemysłowych, ale nie przyniosła ona oczekiwanych efektów i ostatecznie się z niej wycofał. Zakład Kredytowy Włociański specjalizował się w kredycie hipotecznym dla rolników, niestety upadł w 1884 r. Galicyjski Bank dla Handlu i Przemysłu S.A. w Krakowie został powołany przez środowiska arystokratyczno-przemysłowe w celu wsparcia lokalnych przedsiębiorstw przemysłowych i handlowych. Popadł w poważne problemy płynnościowe, podobnie jak krakowski Zakład Kredytowy Ziemi, ostatecznie przetrwał dzięki wsparciu Banku Krajowego (o którym dalej), natomiast Zakład Kredytowy Ziemi upadł (Broński 2007: 80). Tylko dziesięć lat funkcjonował Zakład Rolniczo-Kredytowy dla Galicji i Bukowiny. Jak widać, instytucje powstałe w latach 1870. były słabe kapitałowo i organizacyjnie, niektóre z nich nie przetrwały okresów kryzysowych. Pozostałym pomocy w takich sytuacjach udzielał Bank Krajowy.

Galicyjska bankowość prywatna u progu narodzin firm przemysłowych była zatem w Galicji słabo rozwinięta. Kilka nowych banków założono jeszcze na kilka lat przed wojną przy zaangażowaniu kapitałowym władz krajowych oraz banków austriackich. Przykładem może być lwowski Bank Przemysłowy [Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim] założony w 1910 r. Jego kapitał akcyjny w kwocie 10 mln koron w 50% przejął Wydział Krajowy, 10% miasta Lwów i Kraków, a 30% wiedeński Niederösterreichische Escompte Gesellschaft. Bank Przemysłowy miał cechy banku uniwersalnego, jego celem było w szczególności wspieranie gospodarki galicyjskiej poprzez partycypację kapitałową w tworzeniu przedsiębiorstw przemysłowych⁷. W latach 1912–1913 otworzył oddziały w Krakowie i Drohobyczu, co związane było z finansowaniem przedsiębiorstw przemysłowych w obu

⁷ Jako przykłady można podać udziały w: Fabryce Maszyn L. Zieleniewski, Towarzystwie Eksploatacji Soli Potasowych w Kałuszu, Cukrowni „Chodorów”, Towarzystwie Wyrobu Zapalek „Helios”, Elektrowni Okręgowej w Sierszy.

ośrodkach. W sumie przed wojną działało na terenie Galicji 9 banków (w tym 8 akcyjnych), dysponowały one kapitałem 79 mln koron (Broński 2007: 87). Wspomnieć też należy o oddziałach banków austriackich: w 1900 r. było ich 13 (w tym 8 filii Banku Austro-Węgierskiego), w 1905 r. już 19, w 1910 r. aż 24. Trzeba też dodać, że istotną rolę na rynku kredytowym odgrywał Bank Austro-Węgierski, jego udział w dyskoncie weksli stanowił 5%, w kredycie lombardowym 25%, w długoterminowym hipotecznym 50% ogółu kredytów.

Tabela 9. Banki w Galicji (bez banków niepolskich) w latach 1875–1909*

Table 9. Polish banks in Galicia (excluding non-Polish banks) from 1875 to 1909

Lata	Banki ^a	Suma bilansowa	Kapitały własne	Listy zastawne	Udzielone pożyczki ^b	Weksle
		w mln koron				
1875	7	170,3	16,8	123,6	125,9	11,0
1880	6	226,7	16,7	170,1	168,4	12,2
1890	5	333,1	17,6	255,4	252,8	17,5
1900	5	587,0	41,2	469,6	471,6	26,7
1909	5	828,9	42,4	662,0	674,0	82,5

* – stan w końcu roku

a – w tym banków akcyjnych było: w latach 1875–1888 – 4, w latach 1889–1901 – 3, w latach 1902–1908 – 4, w 1909 r. – znów 3; w 1910 r. było 8 banków, w tym 6 akcyjnych.

b – prawie wyłącznie hipoteczne.

Źródło: Łukasiewicz 2006: 305.

Na rynku depozytowym ważną rolę pełniła Galicyjska Kasa Oszczędności we Lwowie (GKO). Pomysł jej powołania wyszedł od miejscowych elit, wniosły one kapitał założycielski, postarały się też o zgodę władz cesarskich. Decyzja zapadła w 1844 r. Zgodnie ze statutem Kasa miała „zbierać” depozyty, które byłyby przeznaczane na operacje pożyczkowe, w tym kredyty hipoteczne; prowadziła też dyskonto weksli, kupowała rządowe papiery wartościowe (Małachowski 1894: 2–4). Powtarzającym się problemem było wycofywanie przez ludność depozytów w okresach niepokojów (rebelia galicyjska, paniki na giełdzie wiedeńskiej itd.), a także nierzetelność kredytobiorców przy kredytach hipotecznych. Od 1860 r. GKO wycofała się z tychże kredytów poza miastem Lwowem, niemniej problem płynności pozostał. Z tego powodu w 1862 r. Kasa zawarła umowę z towarzystwem wzajemnych ubezpieczeń w Krakowie o ubezpieczeniu hipotek (Małachowski 1894: 36–37). Poprawę sytuacji przyniosło zwolnienie w 1865 r. instytucji kredytowych z ograniczeń w zakresie określania stóp procentowych (prawo antylichwiarskie). GKO od stycznia 1866 r. podniosła stopy depozytowe

do 5%, a pożyczkowe do 6%. Decyzja ta przyniosła wzrost wkładów. W końcu XIX w. GKO oprócz przyjmowania wkładów prowadziła pożyczki krótkoterminowe oraz hipoteczne pod zastaw ruchomości i papierów wartościowych. Finansowała inwestycje przemysłowe, w tym w sektorze naftowym. Po zniesieniu prawa antylichwiarskiego kasy oszczędnościowe powstały także w większych miastach Galicji, w 1914 r. działały już 53 kasy (*Księga...* 1927: 7–8). Po przyznaniu Galicji autonomii od 1867 r. kontrolę nad kasami przejął Wydział Krajowy⁸. W 1899 r. Sejm Krajowy udzielił GKO gwarancji do wysokości wkładów, czyli do 150 mln koron. Warto tu wspomnieć o wsparciu, jakie kasy uzyskiwały od Banku Krajowego. Zarządzał on tzw. funduszem komunalnym, z którego miasta, gminy wiejskie i powiaty otrzymywały pożyczki m.in. na zakładanie kas oszczędności. W 1902 r. z inicjatywy dyrektora GKO Jana Kantego Steczkowskiego nastąpiło ich połączenie w związek rewizyjny (Związek Kas Oszczędności). Kasy udzielały pożyczek hipotecznych i komunalnych, prowadziły dyskonto weksli. Oprocentowanie pożyczek hipotecznych wynosiło do 1,5%, dyskonto weksli do 2%, a kredytu lombardowego do 2,5%. Działalność kas przedstawia tabela 10. Dodajmy, iż największa kasa lwowska zgromadziła w 1912 r. wkłady na kwotę 98 mln koron wobec 324 mln w całej Galicji.

Tabela 10. Galicyjskie kasy oszczędności w latach 1870–1910*

Table 10. Galician savings banks from 1870 to 1910

Lata	Kasy	Książeczki w tys.	Wkłady	Aktywa				
				ogółem	po- życzki	weksle	papiery warto- ściowe	inne
				w mln koron				
1870	10	.	14,9	16,3	8,1	1,5	4,2	2,5
1881	16	82,9	58,3	64,8	30,9	11,2	9,4	13,3
1891	26	153,5	114,6	131,0	71,7	15,9	19,0	24,4
1900	44	222,9	187,5	205,3	117,4	25,2	28,2	34,5
1910	52	332,2	318,8	350,4	210,0	52,7	46,5	41,3

* – stan w końcu roku

Źródło: Łukasiewicz 2006: 307.

Szczególną rolę w systemie kredytowym Galicji odgrywał wspomniany już Bank Krajowy dla Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim

⁸ W 1867 r. konstytucja austriacka uregulowała całość spraw ustrojowych, w 1871 r. powołano urząd ministra ds. Galicji. Władze Cesarstwa reprezentował namiestnik, mianowany przez cesarza i podległy rządowi w Wiedniu. Namiestnikowi podlegali starostowie w powiatach oraz dyrektorzy policji. Głównym organem władz samorządowych był Sejm Krajowy, jego organem wykonawczym – Wydział Krajowy.

Księstwem Krakowskim utworzony w 1883 r. Z czasem stał się on centralną instytucją kredytową prowincji, pełniącą po części rolę kredytodawcy ostatniej instancji (chodziło o wsparcie płynnościowe banków w okresach kryzysowych). Jego głównym celem było wspomaganie rozwoju gospodarki galicyjskiej ze środków publicznych. Bank został założony przez Wydział Krajowy, jego kapitał pochodził z dotacji, która początkowo sięgała 2 mln koron, w 1913 r. doszła do 23 mln koron (tab. 11). Źródłem finansowania operacji kredytowych była emisja listów zastawnych i obligacji (Landau 1998: 49). Od początku działalności Bank udzielał także kredytów krótkoterminowych. Weksle zwykle dyskontował za pośrednictwem kas oszczędności i spółdzielczych organizacji kredytowych. Prowadził kredyt lombardowy, rachunki bieżące i wkłady oszczędnościowe. Popierał instytucje spółdzielcze i spółki zarobkowo-gospodarcze, dyskontując ich weksle na korzystniejszych warunkach.

Tabela 11. Bank Krajowy w latach 1884–1912*

Table 11. The National Bank from 1884 to 1912

Lata	Kapitały		Pożyczki długoterminowe				Weksle
	własny	obcy (wkłady)	ogółem	hipoteczne	komunalne	kolejowe	
	w mln koron						
1884	2,1	1,2	10,2	8,8	1,4	-	3,1
1890	3,1	4,6	14,6	14,1	0,5	-	10,7
1900	6,4	25,3	10,6	4,9	5,1	0,6	11,6
1910	22,3	73,0	65,6	34,5	27,1	4,0	38,6
1912	22,6	73,2	30,8	19,9	10,0	0,9	53,0

* – stan w końcu roku

Źródło: Landau 1998: 31, 43, 49; Łukasiewicz 2006: 304–305.

Podobnie jak w pozostałych prowincjach, od lat 1860. w Galicji powstawały spółdzielnie kredytowe nazywane spółkami kredytowymi lub towarzystwami zaliczkowymi czy kasami zaliczkowymi. Początkowo obsługiwały ludność miejską (głównie rzemieślników), z czasem także włościan, którzy od końca lat 1870. stanowili ponad połowę ich członków. Udzielały pożyczek wekslowych i skryptowych, a także w rachunku bieżącym, choć miały one marginalne znaczenie. Formalnie nie prowadziły kredytów hipotecznych dla włościan, ale w praktyce kredyty takie były zaciągane (Michalski 1914: 119–120). Działalność spółek kredytowych regulowała ustawa o stowarzyszeniach zarobkowych i gospodarczych z 1873 r.

Odrębny charakter miały spółki oszczędnościowo-pożyczkowe organizowane w środowisku wiejskim. Ich propagatorem był Franciszek Stefczyk, który założył w 1890 r. w Czernichowie pierwszą spółkę typu Raiffeisena. Dalszy rozwój spółek był zasługą właśnie Stefczyka. Z czasem wypracowany został model kasy oszczędnościowo-pożyczkowej przystosowanej do potrzeb i możliwości galicyjskiej wsi (Mikołajczak 1998: 246). Działalność spółek ograniczała się do jednej gminy, ich celem było zaspokajanie potrzeb kredytowych drobnych rolników. Cechowały je nieograniczona odpowiedzialność członków, niskie udziały, niepodzielność zysków i uproszczone formalności. Warunki udzielanych kredytów były zindywidualizowane, pierwszeństwo mieli „oszczędni i zaradni”. Bogatsze spółki oferowały także pożyczki na inwestycje albo na zakup ziemi. Kredyt miał formę pożyczki skryptowej bądź hipotecznej, rzadko w rachunku bieżącym. Niedopuszczalny był kredyt wekslowy. Celem kas było także propagowanie skłonności do oszczędzania (Skalniak 1992: 33). By system mógł bezpiecznie funkcjonować, Sejm Krajowy powołał Patronat Wydziału Krajowego nad kasami. Instytucją stanowiącą namiastkę centrali podobnej do poznańskiego BZSZ był Akcyjny Bank Związkowy we Lwowie (1902 r.). Jego późne powstanie wynikało z niechęci władz wiedeńskich. Dzięki działaniom Stefczyka w 1908 r. powstała Centralna Kasa Spółek Rolniczych.

W 1910 r. w Galicji funkcjonowało 1337 stowarzyszeń typu Schulzego, zrzeszały one 868 tys. członków, wniesione wkłady sięgały 253 mln koron. Liczba kas „Stefczyka” wynosiła 1089, liczba członków 224 tys., wkłady dochodziły do 42 mln koron. Dane ilustrujące skalę działalności obu typów spółek w latach 1874-1911 pokazuje tabela 12.

Tabela 12. Spółdzielnie kredytowe (towarzystwa zaliczkowe i kredytowe) w Galicji w latach 1874–1911*

Table 12. Credit cooperatives in Galicia from 1874 to 1911

Lata	Towarzystwa	Członkowie towarzystw w tys.	Suma bilansowa	Fundusze własne	Wkłady	Pożyczki udzielone
			w mln koron			
1874	71	13,5	4,1	1,5	2,4	3,7
1880	112	55,0	19,2	5,4	10,7	18,0
1890	196	145,2	47,2	11,8	28,1	42,7
1900	579	423,3	131,3	28,3	75,5	114,6
1910	2 462	1 092,6	559,7	93,6	289,8	503,5
1911	2 648	1 253,9	677,1	106,1	353,9	601,1

* – stan w końcu roku; dane dotyczą towarzystw, które złożyły sprawozdania, tj. 80–90% towarzystw.

Źródło: Łukasiewicz 2006: 308.

Do 1911 r. udzieliły one pożyczek na kwotę 1051,8 mln koron, z tego do 1890 r. na 83,3 mln koron, w latach 1891–1901 – na 154,8 mln koron, a w latach 1902–1911 – aż na 813,7 mln koron. Liczby te pokazują, iż zasadniczy przyrost pożyczek nastąpił od początku XX wieku.

W rolniczej Galicji istotną rolę gospodarczą odgrywały instytucje oferujące kredyt dla gospodarstw ziemiańskich i chłopskich. Oprócz opisanych spółdzielni kredytowych oraz kas oszczędności należy wspomnieć o instytucjach kredytu długoterminowego, w tym Towarzystwie Kredytowym Ziemskim (powstało w 1841 r.), przywoływanych już instytucjach, takich jak Zakład Kredytowy Włościański (1868) zwany bankiem włościańskim, Ogólny Zakład Rolniczo-Kredytowy dla Galicji i Bukowiny (1873) oraz Zakład Kredytowy Ziemski w Krakowie (1872). Wszystkie one upadły po kilkunastu latach funkcjonowania. Najdłużej działalność prowadziło Towarzystwo Kredytowe Ziemskie, jego pożyczki wynosiły: 57,0 mln koron w 1870 r., 125,6 mln koron w 1880 r., 287,6 mln koron w 1890 r., 413,2 mln koron w 1900 r. oraz 531,4 mln koron w 1911 r. Kwoty spłat pożyczek stanowiły mniej więcej 50% podanych stanów pożyczek (*Podręcznik...1903*: 218; 1913: 259).

Pomoc finansowa dla rolnictwa w zakresie nabywania ziemi i parcelacji wiązała się także z działalnością Banku Krajowego i Banku Parcelacyjnego (powstał w 1890 r.). Ziemiaństwo traktowało parcelację jako sposób na uzdrowienie majątków ziemskich, z kolei chłopi otrzymujący z parcelacji ziemię mogli tworzyć zdrowsze gospodarstwa. W 1906 r. Sejm Krajowy wydał ustawę o włościach rentowych, które miały korzystać z dogodnego kredytu, pod warunkiem że nie ulegną podziałowi. Negatywnym aspektem był wzrost cen gruntów wywołany „głodem” ziemi oraz spekulacją. W 1909 r. Bank Parcelacyjny utracił płynność i został zlikwidowany. Działalność z powodzeniem kontynuował Bank Krajowy.

Zakończenie

Znaczenie instytucji finansowych, w szczególności banków, w procesie finansowania historycznego rozwoju gospodarczego jest przedmiotem licznych badań w wielu krajach. W przypadku ziem polskich w latach 1870–1913 tego rodzaju badania są pofragmentowane, ich wyniki można znaleźć w monografiach poszczególnych sektorów gospodarki, historii banków i bankowości czy historii przedsiębiorstw. Istotną lukę stanowią dane statystyczne dotyczące z jednej strony dynamiki i skali procesów rozwojowo-modernizacyjnych, z drugiej rozmiarów działalności sektora bankowego i form jego zaangażowania w finansowanie rozwoju. Niemniej na podstawie przeprowadzonej analizy pewne ustalenia możemy poczynić.

Polscy historycy nie mają wątpliwości, iż najwyższej rozwinięte gospodarczo w okresie 1870–1913 były polskie prowincje zaboru pruskiego, najniższej – obszary Galicji, pomiędzy nimi znajdowało się Królestwo Polskie. Jednocześnie wewnątrz każdej prowincji istniały silne różnice regionalne (następowała ograniczona konwergencja regionalna). Zmiany o charakterze strukturalnym były ograniczone do kilku wysp „nowoczesnej gospodarki” w postaci okręgów przemysłowych. Jeśli idzie o dynamikę wzrostu PKB, w latach 1870–1910 na pierwszym miejscu plasowało się Królestwo Polskie, na drugim zabór pruski, na trzecim – zabór austriacki. Głównym sprawcą wysokiej dynamiki PKB Królestwa Polskiego był sektor przemysłowy. Statystyki PKB per capita pokazują, że w badanym okresie polska gospodarka rozwijała się w podobny sposób jak inne kraje Europy Środkowo-Wschodniej. Warto podkreślić, że przyspieszenie rozwoju nastąpiło od lat 1890., a jego tempo stało się naprawdę wysokie od początku XX w.

Jaka była rola w tych procesach modernizacyjno-rozwojowych systemu bankowego? Czy pierwotny był rozwój gospodarki realnej, który tworzył warunki dla rozwoju tego systemu, czy też to sektor bankowy wpływał na skalę i dynamikę procesów modernizacyjnych? Jest oczywiste, że silny i rozwijający się system finansowy był dla rozwoju gospodarczego korzystniejszy, w przypadku Polski zaczął on odgrywać wyraźniejszą rolę tak naprawdę na przełomie XIX i XX w. Wcześniej zasięg sektora finansowego był relatywnie płytki, a niedobór kapitału utrudniał modernizację gospodarki i stanowił jedną z barier rozwoju przemysłu i infrastruktury gospodarczej. Można zatem stwierdzić, że „pierwotne” zmiany w gospodarce odbywały się przy słabym udziale sektora finansowego i dopiero zmiany w gospodarce wpłynęły na jego przyspieszony rozwój. Począwszy od lat 1890., banki zaczęły włączać się bardziej aktywnie w proces industrializacji i angażować we wspieranie zakładania przedsiębiorstw (emisja akcji, udział w kapitałach zakładowych, pośrednictwo kapitałowe). Niektóre banki zaczęły ewoluować w kierunku modelu banku uniwersalnego. Warto w tym miejscu wspomnieć także o roli systemu prawnego i politycznego, który we wczesnej fazie industrializacji stanowił barierę rozwoju niektórych instytucji finansowych.

W przededniu pierwszej wojny światowej na ziemiach polskich działało 28 dużych prywatnych banków akcyjnych, których kapitał własny (zakładowy i rezerwowy) wynosił ponad 400 mln franków w złocie, z tego 12 w zaborze rosyjskim z kapitałem własnym około 300 mln franków, w zaborze pruskim 7 banków z kapitałem około 32 mln franków i w zaborze austriackim 9 banków z kapitałem 70 mln franków. Liczby te dotyczą tylko tych banków, których siedziby znajdowały się na

ziemiach polskich, nie obejmują oddziałów banków niemieckich, rosyjskich czy austriackich, których centrale były poza ziemiami polskimi (Jeziński 2000: 48–58).

Czy sektor banków akcyjnych dominował na polskim rynku pożyczkowym? By odpowiedzieć na to pytanie, porównano skalę działalności w tym zakresie wszystkich grup instytucji przedstawionych w niniejszym artykule (tab. 13).

Tabela 13. Udzielone kredyty krótkoterminowe w 1913 r. ^a

Table 13. Short-term loans issued in 1913

Instytucje kredytowe	Ogółem	Zabór rosyjski ^b	Zabór pruski	Zabór austriacki
w mln franków w złocie				
Ogółem	2 817,5	1 216,8	720,6	880,1
instytucje emisyjne	392,6	155,7	81,7	155,2
banki	935,3	491,1	212,9	231,3
kasy oszczędnościowe i spółdzielnie kredytowe	1 489,6	570,0	426,0	493,6
w %				
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0
instytucje emisyjne	13,9	12,8	11,3	17,6
banki	33,2	40,4	29,5	26,3
kasy oszczędnościowe i spółdzielnie kredytowe	52,9	46,8	59,1	56,1
Na 1 mieszkańca (we frankach)				
Ogółem	99	72	187	107

a – w granicach II Rzeczypospolitej.

b – wliczono Królestwo Polskie i gubernie zachodnie Cesarstwa Rosyjskiego.

Uwaga: porównanie kredytów długoterminowych wymagałoby uwzględnienia tylko wybranych podmiotów, które je prowadziły: niektórych banków akcyjnych, niektórych spółdzielni, specjalistycznych banków związanych z rolnictwem oraz banków publicznych. Z uwagi na brak statystyk skonsolidowanych bilansów bankowych tego rodzaju porównanie jest bardzo utrudnione, a wręcz niemożliwe.

Źródło: Buczkowski, Nowak 1928: 167–168.

We wszystkich trzech polskich prowincjach dominującą rolę na rynku kredytu krótkoterminowego odgrywały kasy oszczędnościowo-pożyczkowe i spółdzielnie kredytowe. Dopiero na drugim miejscu stały banki komercyjne. Udział kas i spółdzielni w rynku kredytu krótkoterminowego przekraczał 50%, depozytowego – 40% (dysponowały depozytami sięgającymi 2 mld franków, kwoty udzielanych kredytów ogółem, czyli krótko- i długoterminowych, przekraczały 2,2 mld franków). Największą siłę ekonomiczną posiadały wielkopolskie banki ludowe (choć stanowiły tylko 6% ogólnej liczby spółdzielni i ok. 6% członków).

Ich przewaga przejawiała się w wielkości udzielanych kredytów i pożyczanych wkładów w przeliczeniu na jeden bank ludowy i na jednego członka. Na drugim biegunie znajdowała się Galicja, a zwłaszcza kasy Stefczyka, stanowiące 35% wszystkich polskich spółdzielni i udzielające jedynie 4% pożyczek. Przed I wojną światową działało ponad 3 tys. różnego rodzaju kooperatyw, które zrzeszały ponad 1,5 mln członków (*Rocznik...* 1916: 288). Warto tu podkreślić, że rola spółdzielczości kredytowej wychodziła poza operacje depozytowo-pożyczkowe, miały one istotne znaczenie w dziedzinie wspierania samopomocy i współpracy, budowania kultury oszczędzania i zarządzania środkami pieniężnymi przez ludność. Był to także ważny aspekt tworzenia warunków dla ekonomicznej modernizacji ziem polskich.

Literatura

- Allen F., Capie F., Fohlin C., Miyajima H., Sylla R., Wood G., Yafeh Y., 2010, *How Important Historically Were Financial Systems for Growth in the U.K., U.S., Germany, and Japan?*, October 25, Available at SSRN, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1701274> (dostęp: 10.01.2023).
- Badziak K., 1977, *Instytucje finansowo-kredytowe w Łodzi do I wojny światowej*, „Rocznik Łódzki”, t. XXIII/XXIV.
- Bank Przemysłowców w Poznaniu. Pięćdziesięciolecie 1861–1911*, Poznań 1911.
- Biegeleisen L.W., 1921, *Stan ekonomiczny Małopolski*, Warszawa.
- Broadberry S., O'Rourke K.H., 2010, *The Cambridge Economic History of Modern Europe*, t. 2: *From 1870 to the Present*, Cambridge.
- Broński K., 2007, *Rozwój galicyjskiego systemu bankowego w latach 1841–1914 (zarys problematyki)*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie”, nr 749.
- Buczkowski T.J., Nowak H. (red.), 1928, *Bank Polski 1828–1928. Dla upamiętnienia stoletniego jubileuszu otwarcia*, Warszawa.
- Bujak F., 1917, *Rozwój gospodarczy Galicji*, Lwów.
- Bukowski M., Koryś P., Leszczyńska C., Tymiński M., 2017, *Rozwój regionalny ziem polskich pod zaborami. Porównanie poziomu produktu brutto per capita na dzisiejszych terenach Polski na przełomie XIX I XX w. Wyniki pierwszych estymacji*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. LXXVIII.
- Bukowski M., Koryś P., Leszczyńska C., Tymiński M., Wolf N., 2018, *Wzrost gospodarczy ziem polskich w okresie pierwszej globalizacji (1870–1910)*, „Ekonomista”, nr 2.
- Bukowski M., Koryś P., Leszczyńska C., Tymiński M., Wolf N., 2019, *Urbanization and GDP per capita: New data and results for the Polish lands, 1790–1910*, April, „Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History”, DOI: 10.1080/01615440.2019.1580171.
- Calomiris Ch., 1995, *The Costs of Rejecting Universal Banking: American Finance in the German Mirror, 1870–1914* [w:] *Coordination and information: Historical perspectives on the organization of enterprise*, red. N.R. Lamoreaux, D.M.G. Raff, Chicago.

- Cameron R. i in., 1967, *Banking in the early stages of industrialization: a study in comparative economic history*, New York.
- Chomać R., 1970, *Struktura agrarna Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX w.*, Warszawa.
- Eigner P., 1997, *Bank-Industry networks: the Austrian experience, 1895–1940* [w:] *Rebuilding the Financial System in Central and Eastern Europe, 1918–1994*, red. P.L. Cottrell, Aldershot.
- Fels R., 1949, *The Long-Wave Depression, 1873–1897*, “The Review of Economics and Statistics”, vol. 31, no. 1, <https://www.jstor.org/stable/1927196> (dostęp: 15.12.2022).
- Gerschenkron A., 1962, *Economic backwardness in historical perspective-A book of essays*, Cambridge.
- Goldsmith R., 1969, *Financial structure and development*, New Haven.
- Good D.F., 1984, *The economic rise of the Habsburg Empire, 1750–1914*, Berkeley–London.
- Guinnane T.W., 2002, *Delegated Monitors, Large and Small: The Development of Germany's Banking System, 1800–1914*, “Center Discussion Paper”, Yale University, Economic Growth Center, New Haven, CT, no. 835.
- Ihnatowicz I., 1956, *Z badań nad kapitałem obcym w przemyśle łódzkim w latach 1860–1880*, „Kwartalnik Historyczny”, nr 4–5.
- Jabłoński Ł., 2011, *Modernizacja gospodarki poprzez kapitał ludzki. Doświadczenia krajów rozwijających się południowej i wschodniej Azji*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy”, nr 18.
- Jeziński A., 1967, *Handel zagraniczny Królestwa Polskiego 1815–1914*, Warszawa.
- Jeziński A., 2000, *Bankowość polska na tle przemian gospodarczych u schyłku XIX i na początku XX wieku*, „Bank i Kredyt”, nr 11.
- Jeziński A., Leszczyńska C., 2001, *Historia gospodarcza Polski*, Warszawa.
- Jobst C., Kemberger H., 2016, *The Quest for Stable Money Central Banking in Austria, 1816–2016*, Campus Verlag GmbH, Frankfurt-on-Main, https://www.researchgate.net/publication/290086436_The_Quest_for_Stable_Money_Central_Banking_in_Austria_1816-2016 (dostęp: 16.01.2023).
- Khristoforov I.A., 2015, *Professors and bankers: Russia's State Bank charters of 1860 and 1894, Economic expertise and public opinion*, “Working Papers, National Research University”, no. 116/HUM.
- Kopsidis M., Schulze M., 2020, *Economic growth and sectoral developments, 1800–1914* [w:] *The Economic History of Central, East and South-East Europe 1800 to the Present*, red. M. Morys, London.
- Koryś P., Tymiński M., 2015, *Struktura zawodowa ziem polskich na przełomie XIX i XX w.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. LXXV.
- Krzyżanowski A., Kumaniecki K., 1915, *Statystyka Polski*, Kraków.
- Księga pamiątkowa kas oszczędności w Małopolsce, wydana z powodu 25-lecia istnienia Związku Polskich Kas Oszczędności we Lwowie*, Lwów 1927.
- Landau Z., 1998, *Bank Gospodarstwa Krajowego*, Warszawa.
- Landau Z., Tomaszewski J., 1970, *Bank Handlowy w Warszawie S.A. Historia i rozwój 1870–1970*, Warszawa.
- Lawrence R.R., 1976, *Banking and industrialization in Austria-Hungary: the role of banks in the industrialization of the Czech Crownlands, 1873–1914*, Cambridge.
- Leszczyńska C., 2019, *Edukacja, kapitał ludzki i wzrost gospodarczy w perspektywie historycznej (XIX wiek)* [w:] *Postacie i instytucje. Gospodarcze i społeczne znacze-*

- nie edukacji na ziemiach polskich przed 1939 rokiem, red. K. Popiński, S. Straszak-Chandoła, Wrocław.
- Leszczyńska C., Lisiecka Ł., 2005, *Lichwa pieniężna a religia, prawo i gospodarka (ujęcie historyczne)* [w:] *Religia a gospodarka*, t. I, red. J. Konefał, Lublin.
- Leszczyńska C., Lisiecka Ł., 2005, *Od banku pobożnego do banków państwowych i prywatnych: banki w Polsce, ich rola ekonomiczna, społeczna i kulturowa* [w:] *Rozrzutność i skąpstwo w tradycji kulturowej i rzeczywistości*, red. J. Tazbir, A. Banach, Kraków.
- Levine R., 1997, *Financial Development and Economic Growth: views and agenda*, "Journal of Economic Literature", vol. 35, no. 2.
- Łukasiewicz J., 1968, *Kryzys agrarny na ziemiach polskich w końcu XIX wieku*, Warszawa.
- Łukasiewicz J., 1977, *Dynamika rozwoju przemysłu na ziemiach polskich* [w:] *Gospodarka przemysłowa i początki cywilizacji technicznej w rolniczych krajach Europy. Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław.
- Łukasiewicz J., 2006, *Okres 1795–1918* [w:] *Historia Polski w liczbach*, t. 2: *Gospodarka*, red. A. Jezierski, A. Wyczański, Warszawa.
- Małachowski G., 1894, *Pamiętnik Jubileuszowy Galicyjskiej Kasy Oszczędności we Lwowie 1844–1894*, Lwów, Śląska Biblioteka Cyfrowa – wersja elektroniczna.
- Markevich A., Nafziger S., 2017, *State and Market in Russian Industrialization, 1870–2010* [w:] *The Spread of Modern Industry to the Periphery since 1871*, red. K.H. O'Rourke, J.G. Williamson, online, Oxford Academic, 23 Mar., s. 37–38, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198753643.003.0003> (dostęp: 10.01.2023).
- Michalski J., 1914, *Polskie kooperatywy kredytowe i kasy oszczędności. Rozwój i stan obecny na obszarze ziem polskich*, Lwów.
- Mikołajczak R., 1998, *Bankowy sektor spółdzielczy wczoraj i dziś*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, nr 3–4.
- Nafziger S., Morys M., 2020, *Economic integration with Western Europe and the global economy, 1800–1914* [w:] *The Economic History of Central, East and South-East Europe 1800 to the Present*, red. M. Morys, London.
- Nowak H., 1932, *Bankowość w Polsce*, t. 1, Warszawa.
- Ochociński S., 1961, *W stulecie spółdzielczości kredytowej w Wielkopolsce*. „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, nr 23 (2), <https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream.pdf>. (dostęp 15.02.2023).
- Ochociński S., 1965, *Podstawy i zasady wielkopolskiej spółdzielni kredytowej do roku 1918*, Poznań.
- Ochociński S., 1986, *W stulecie założenia centrali bankowej wielkopolskiego systemu spółdzielczości kredytowej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, nr 1.
- Pietrzak-Pawłowska I., 1970, *Przezwrot przemysłowy i warunki kapitalistycznej industrializacji na ziemiach polskich do 1918 r.* [w:] *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w. Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław.
- Podręcznik Statystyki Galicji*, t. VII, cz. 1, Lwów 1903.
- Podręcznik Statystyki Galicji*, t. IX, cz. 1, Lwów 1913.
- Puś W., 1984, *Przemysł Królestwa Polskiego w latach 1870–1914*, Łódź.
- Puś W., 2013, *Statystyka przemysłu Królestwa Polskiego w latach 1879–1913. Materiały źródłowe*, Łódź.
- Pustuła Z., 1964, *Kapitały obce w przemyśle ciężkim Królestwa Polskiego (1876–1900)*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 71, nr 4.

- Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego z uwzględnieniem innych ziem polskich. Rok 1915*, Warszawa 1916.
- Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1914*, Warszawa 1915.
- Rose A., 1920, *Bilans handlowy ziem b. dzielnic pruskiej*, Warszawa.
- Rosenberg H., 1943, *Political and Social Consequences of the Great Depression of 1873–1896 in Central Europe*, “The Economic History Review”, vol. 13, no. 1–2, <https://www.jstor.org/stable/2590515> (dostęp: 27.02.2023).
- Sitarek H., 1977, *Rola kredytu w rozwoju gospodarki Wielkopolski na przełomie XIX i XX wieku. Bank Związku Spółek Zarobkowych 1885–1918*, Warszawa–Poznań.
- Skalniak F., 1992, *Zarys historii polskiej spółdzielczości kredytowej*, Kraków.
- Świtalski Z., 1971, *Rola Związku Spółdzielni Zarobkowych i Gospodarczych w Unii Związków Spółdzielczych w Polsce 1924–1934* [w:] *Z dziejów spółdzielczości polskiej*, red. T. Kowalak, Warszawa.
- Tilly R., 1967, *Germany, 1815–1870* [w:] *Banking in the early stages of industrialization. A study in comparative economic history*, red. R. Cameron i in., New York.
- Wells O. V., 1937, *The Depression of 1873–1879*, “Agricultural History”, vol. 11, no. 3.
- Wojciechowski S., 1939, *Historia spółdzielczości polskiej do 1914 r.*, Warszawa.
- Wolf N., 2009, *Agriculture and economic development in Poland, 1870–1970* [w:] *Agriculture and Economic Development in Europe Since 1870*, red. P. Lains, V. Pinilla, London – New York.
- Wurm S., 2006, *The Development of Austrian Financial Institutions in Central, Eastern and South-Eastern Europe*, Comparative European Economic History Studies, Working Paper Series by the University of Applied Sciences bfi Vienna, no. 31.
- Wurm Z., 2017, *Types of banks in the Habsburg Empire. Central European Economic and Social History Glimpses of Life in Central Europe Past and Present*, <http://centraleuropeaneconomicandsocialhistory.com/types-of-banks-in-the-habsburg-empire> (dostęp: 16.01.2023).
- Żukowska H., 2019, *System bankowy w Rosji. Ewolucja do początku XXI wieku*, Lublin.

Role of banks in the economic development of the Polish lands from 1870 to 1913

Abstract

The development of the Polish economy in the nineteenth century was influenced by a number of interacting factors: physical capital, human and social capital, the quality of institutions, the policies of the partitioning states, their macroeconomic situation, and the banking system. This study analyses the role of banking institutions in supporting the development of the economy of the Polish lands in the years 1870–1913. Their primary role was to concentrate savings and redirect them to economic entities. Some banks were involved in financing investments and supporting the establishment of new enterprises. The article identifies the directions of the relationship between economic processes and the development of banks: were changes in the economy primary to the development of banking, or did banks initiate processes of change in the real economy? The conclusions of the analysis are that the banking system only began to play a clearer role in supporting the development of the economy from the 1890s onwards. Prior to that, the reach of the financial sector was relatively shallow, the scarcity of capital being one of the barriers to

the development of the economy. From the 1890s onwards, banks began to become involved in the process of industrialisation by becoming involved in supporting the establishment of businesses, while some banks began to evolve towards the universal bank model. Credit cooperatives played an important role in the development of the local economy (farms and the small business sector).

Key words: Polish banking in the 19th century, economic development of the Polish lands in the 19th century, Polish credit cooperatives, Polish universal banking